

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ERKEN İSLAMÎ DÖNEMDE HİRİSTİYANLARIN
KUR'AN ÇALIŞMALARI**

ABDULLAH RIDVAN GÖKBEL

2501160180

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ŞİNASİ GÜNDÜZ**

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ABDULLAH RIDVAN GÖKBEL Numarası : 2501160180
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. ŞİNASI GÜNDÜZ
Tez Savunma Tarihi : 22.08.2019 Saati : 13:00
Tez Başlığı : "ERKEN İSLAMİ DÖNEMDE HRİSTİYANLARIN KUR'AN ÇALIŞMALARI"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ŞİNASI GÜNDÜZ		KABUL
2- DOÇ. DR. BİLAL BAŞ		
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ MAHMUT SALİHOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HAKAN OLGUN		
2- DOÇ. DR. SALİH İNCİ		Kabul

ÖZ
ERKEN İSLAMÎ DÖNEMDE HİRİSTİYANLARIN KUR'AN
ÇALIŞMALARI

ABDULLAH RIDVAN GÖKBEL

Hicrî ilk üç asırda Suriye, Filistin ve Irak coğrafyasında yaşamış olan Arap Hıristiyan yazarlarına ve onların eserlerindeki Kur'ân âyetlerine odaklanan bu çalışma; Kur'ân'ın söz konusu yazarlar tarafından nasıl anlaşıldığını, Kur'ân'ın, bu eserler içerisinde nasıl ve niçin kullanıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İslam'ın Arap yarımadası dışına çıkıp yayılması ile Hıristiyanların Müslüman gruplarla münasebetleri artarak devam etmiştir. Özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinde karşılıklı ilişkilerin arttığı ve Hıristiyanların bu dönem içerisinde Müslümanları ve Kur'ân'ı daha yakından tanımaya başladığı, bizzat kendi yazdıkları metinlerden hareketle söylenebilir. Müslümanlar ile Hıristiyan gurupların karşılıklı ilişkilerine bakıldığı zaman Müslümanların siyâseten kuvvetlenmesi ile iki din arasındaki teolojik tartışmaların artması paralellik arz eder.

Bu çalışmada hicrî ilk üç asırda Müslümanlar ile tartışma içerisine girmiş olup, bu tartışmalar içerisinde ön plana çıkan dokuz Arap Hıristiyan bilgin tespit edilmiştir. Onların eserlerinde Kur'ân'a yaptıkları referansları konu alan bu çalışma, Kur'ân'ın Hıristiyanlar tarafından nasıl anlaşıldığını ve onların Kur'ân'ı eserlerinde hangi hedefle ve nasıl kullandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İslam'a karşı reddiye literatürünün ilk nüvelerini oluşturan bu eserlerin çoğunluğu Yunanca, Süryânîce ve Arapça kaleme alınmıştır. Söz konusu Hıristiyan yazarların eserlerinde, Kur'ân âyetlerinin hem İslam'ı ve Kur'ân'ı eleştirmek hem de müelliflerin kendi inançlarını temellendirmek gibi farklı amaçlar doğrultusunda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Yuhannâ ed-Dımeşkî, Theodor Ebû Kurra, Patrik Yohannan, Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî, Yahyâ b. Adî, I. Timothy, Huneyn b. İshak, Abdülmesih el-Kindî, Ammâr el-Basrî, Kur'an Polemikleri, Dinî Polemikler, Arap Hıristiyanları.

ABSTRACT
CHRISTIAN'S WORKS ON THE QURAN IN THE EARLY
ISLAMIC PERIOD

ABDULLAH RIDVAN GÖKBEL

This study, which focuses on Arab Christian writers who lived in Syria, Palestine, and Iraq in the first three centuries of the Hijra and on the Qur'an verses they used in their works, aims to show how the Qur'an was understood by these authors, i.e. how and why the Qur'an was used in their texts.

With the spread of Islam outside the Arabian Peninsula, Christians' relations with Muslim groups uninterruptedly continued. Looking at the texts written by Arab Christian writers, it is possible to say that the mutual links increased during the Umayyad and Abbasid periods and Christians began to be closely acquainted with Muslims and the Qur'an. It appears that, in terms of Muslim-Christian relations, the rise of the Muslim political power coincided with the increase of the theological discussions between Muslim and Christians.

In this study, we have identified nine prominent Arab Christian scholars who had discussions with Muslims in the first three centuries of the Hijra. By focusing on the Qur'anic references in the works of these writers, this research aims to reveal in what context and for what purpose the Qur'an was presented by them. The majority of these works, which are the first examples of the raddiya (refutation) literature against Islam, were written in Greek, Syriac, and Arabic. We have discovered that the verses of the Qur'an were used in this genre for different purposes, such as criticizing Islam and the Qur'an and even for supporting the authors' own beliefs.

Keywords: The Qur'ān, John of Damascus, Theodore Abū Qurrah, Patriarch John, Habīb ibn Khidma Abū Rā'ita al-Takrītī, Yahya ibn Adī, I. Timothy, Hunayn ibn 'Ishāq, Abd al-Masīh ibn 'Ishāq al-Kindī, 'Ammār al-Basrī, Qur'anic Polemics, Religious Polemics, Arab Christians.

ÖNSÖZ

Hıristiyanların Kur'an ile teması, Hz. Muhammed'in Mekke döneminde başlar. Hz. Peygamber İslamî davete başladıktan sonra Arap yarımadasının hemen her bölgesine yayılmış ve çok farklı gruplara ayrılmış Hıristiyanlarla karşılaşır. Hz. Muhammed ile hem teolojik hem de siyasi tartışmalara giren Hıristiyanların, Kur'an'ın muhtevası içerisinde de önemli bir yer işgal ettikleri görülür.

Hıristiyanların Kur'an hakkında fikir beyan edip birtakım değerlendirmelerde bulunmaları çok erken dönemlere dayanır. İslam'ın Arap yarımadası dışına çok hızlı bir şekilde yayılması ve fetihlerin başarılı bir şekilde ilerlemesi büyük Hıristiyan gruplarının İslam'ın hükmü altında yaşamalarını zorunlu kılmıştır. Hıristiyanlığın hüküm sürdüğü bir ortamda büyüyen söz konusu dine mensup olan bilginlerin bir anda İslam devleti sınırları içinde yaşamaya başlayınca, savunma pozisyonuna geçtikleri görülür. Eskiden merkezi konumda olan Hıristiyanların kısa bir süre içinde azınlık konumuna düşmesi ve dindaşlarından Müslüman olanların da sayılarının zamanla artması, bu bilginlerin kendi dillerinde eserler kaleme almalarına sebep olmuştur. Müslümanlardan ve Kur'an'dan bahseden bu eserler incelendiğinde ya Kur'ani ifadelerden veyahut doğrudan Kur'an âyetlerinden alıntılar yapıldığı anlaşılır. Bu dönemde Kur'an, Hıristiyan bilginlerce hem içeriğine reddiye yapılacak kutsal bir metin hem de kendi inançlarını destekleyici bir argüman olarak muamele görür.

Erken İslamî dönemdeki Hıristiyanların Kur'an ile olan temaslarını genel hatlarıyla ele almaya gayret gösterdiğimiz bu çalışmamız, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında öncelikle konunun önemi, tezin sınırları ve yönteminin yanı sıra konuyla ilgili temel kaynaklar tanıtılmıştır.

Birinci bölümde İslam'ın başlangıcından itibaren Hıristiyanların Müslümanlar ile nasıl bir ilişki içerisinde oldukları ele alınmış ve bu konu Hz. Muhammed Dönemi, Hulefâ-i Râşidîn Dönemi, Emeviler Dönemi ve Abbasiler Dönemi olmak üzere dört başlıkta işlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, 7-9. yüzyıllar arasında İslam hakkında veya aleyhinde eser kaleme almış, konumuzla yakinen ilgili olduklarını düşündüğümüz Hıristiyan Arap bilginlerinden dokuz tanesinin kısaca hayatları ile Kur'an ve

Müslümanlar özelinde ele aldıkları konular verilmiştir. Bu şahıslar mensup oldukları Hıristiyan mezhebine göre sınıflandırılmış olup Yuhannâ ed-Dımeşkî ve Theodor Ebû Kurra “Melkîti”; Patrik Yohannan, Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkritî “Yakubî”; I. Timothy, Huneyn b. İshâk, Abdülmesih b. İshâk el-Kindî ve Ammâr el-Basrî ise “Nestûrî” olarak tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise söz konusu Hıristiyan Arap yazarların üzerinde durdukları Kur’an âyetleri tek tek tespit edilmiş ve bu konu, “Kur’an’dan hareketle Kur’an’ı sorgulama”, “Kur’an’dan hareketle Hz. Muhammed’e yapılan eleştiriler” ve yine “Kur’an’dan hareketle kendi inanç ve geleneklerini savunma/temellendirmeleri” olarak üç ana başlık halinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu tezin yazılmasında ve son halini almasında farklı kişilerin ve kurumların desteklerini aldım. Her şeyden önce tez konusunun belirlenmesinden tezin tamamlanma sürecine kadar kıymetli vakitlerini ayıran, zamanını çalışmamı defalarca okuyarak ve düzelterek harcayan, yapıcı eleştirileriyle çalışmama yön veren danışman hocam Prof. Dr. Şinasi Gündüz’e; tezim için adeta ikinci bir danışman gibi bana yardımcı olan ve çok önemli noktalarda bana yol gösteren kıymetli babam Prof. Dr. Ahmet Gökbel’e; “Yahudi Geleneğinde Kur’an ve İbranice Kur’an Çevirileri” isimli eseriyle bu konuya yönelmemde ilham kaynağı olan Doç Dr. Yasin Meral’e; yine çalışmam süresince hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Salihoğlu’na; Öğr. Gör. Dr. Elif Tokay’a, Arş. Gör. Bilal Patacı’ya, Ömer Said Güler’e, üç yıldır araştırmacı olarak çalıştığım İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı yönetimine, tezim süresince her konuda bana yardımcı olan kıymetli refikam Hafize Gül’e ve aileme destekleri için şükranlarımı ifade etmek isterim.

İstanbul 2019

Abdullah Rıdvan Gökbel

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM TOPLUMUNDA HİRİSTİYANLAR VE ERKEN DÖNEM MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ (TOPLUMSAL VE DİNÎ YAPI)

A. HZ. Muhammed Dönemi (610-632)	7
1. Mekke Dönemi	8
2. Medine Dönemi	11
B. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi (632-661)	14
C. Emevîler Dönemi (661-750)	16
D. Abbâsîler Dönemi (750-900)	18

İKİNCİ BÖLÜM

VII-IX YÜZYIL HİRİSTİYAN ARAP YAZARLARI VE BU YAZARLARIN ESERLERİNDE ELE ALINAN ANA KONULAR

A. Patrik Yohannan (?-648)	23
B. Yuhannâ ed-Dımeşkî (679-750).....	25
C. I. Timothy (740-823).....	28
D. Theodor Ebû Kurra (750-825)	29
E. Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî (775-835).....	34
F. Ammâr el-Basrî (800-870).....	37
G. Huneyn b. İshâk (810-873)	38
H. Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî (IX. Asır)	40
İ. Yahyâ b. ‘Adî (893-974)	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HİRİSTİYAN ARAP YAZARLARIN KUR'AN ÂYETLERİNİ VE KUR'ANİ
İFADELERİ KULLANIMI

A. KUR'AN'DAN HAREKETLE KUR'AN'IN OTANTİZMİNİ/ ORJİNALLİĞİNİ SORGULAMA.....	47
1. Tanrı İnancı ve Teslis Meselesi.....	47
2. Hz. İsa ile İlgili Âyetler Üzerinden Yürütülen Polemikler.....	51
3. İslam'da Tevhid İnancı.....	56
4. Kur'an'da Meryem'e "Ey Harun'un kız kardeşi!" Hitabı.....	57
B. KUR'AN'DAN HAREKETLE HZ. MUHAMMED'İ SORGULAMA.....	58
1. Müslümanların Kökeni	59
2. Hz. Muhammed ve Şahitlik Meselesi	61
3. Çok Eşlilik ve Boşanma Konusu.....	64
4. Hz. Muhammed'in Evliliği.....	68
5. Mucize Meselesi.....	69
C. KUR'AN'DAN HAREKETLE KENDİ İNANÇ VE GELENEKLERİNİ SAVUNMA/TEMELLENDİRME.....	70
1. Hacerü'l-Esved Meselesi ve Müşriklik İddiası	71
2. Allah'ın "Biz" Demesi	73
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	74
KAYNAKÇA	78
EKLER.....	98
Ek-1: Örnek Metin.....	98
"Theodor Ebû Kurra'nın Halife Me'mûn Huzurunda Kelam Âlimleri ile Münakaşası"-Vatican Borgia Arabic Ms 135 (V.157-172).....	98
EK-2: Harita	119
Hıristiyan Arap Yazarların Doğum Yerleri ve Dönemin Önemli Hıristiyan Merkezleri	119

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFD	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
İSAM	:İslam Araştırmaları Merkezi
İSAV	:İslami İlimler Araştırma Vakfı
İSTEM	:İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
MÜİFD	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nr.	:Numara
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölüm
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
thk.	:Tahkik eden
TTK	:Türk Tarih Kurumu
t.y.	:Tarih yok
y.y.	:Yer yok
Yay	:Yayımları, Yayımlı, Yayınevi

GİRİŞ

A. Konunun Önemi, Tezin Sınırları, Kapsamı ve Yöntemi

Tarihte Müslüman-Hıristiyan münasebetleri İslam dininin doğuşuyla başlar. İslam'dan önce de Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlar mevcuttur. Müslümanlar Hıristiyanlar ile ilk defa Mekke'de karşılaşılır.

Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında önceleri dostane ilişkiler söz konusudur. Müslümanlar, Hıristiyanları *Ehl-i Kitap* içinde kendilerine daha yakın görürler ve devlet kademelerinde dahi onlara görev verirler. Bazı Emevi ve Abbasi halifelerin, onları doktor, mütercim hatta idareci olarak görevlendirdikleri nakledilir. Zira Müslümanların, diğer din mensuplarına karşı gösterdikleri hoşgörü, o dönemde hiçbir yerde rastlanmayacak derecededir. Fakat yine de her iki dinin kendini savunması, karşı tarafı tenkit ederek haklı olduğunu ispatlaması kaçınılmazdı. Bu nedenledir ki erken dönemlerden başlamak üzere, uzun tarihi seyir içinde, her iki tarafın da, diğerini tenkit eden veya tenkitlere cevap veren reddiyeler kaleme aldığı görülür.

Başka bir dinden ve kültürden teologların/kelamcılarının, Müslümanların kutsal kitabı hakkındaki bilgi ve değerlendirmelerinin ele alındığı bu çalışmada sağlıklı sonuçlara ulaşabilme adına bazı prensipler benimsenmiştir. Böylece elde edilen verilerin en az hatayla yorumlanması ve araştırmanın bir bütünlük içerisinde ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu prensipler sırasıyla orijinal kaynakların kullanımı, kaynakların bağlamı, zaman diliminin tespiti ve savunmacı tutumdan kaçınma şeklindedir.

Biz bu çalışmamızı hicri ilk üç asırla (610-900) sınırlı tuttuk. Öncelikle Hz. Muhammed döneminden başlayarak miladi IX. yüzyıla kadar Müslüman-Hıristiyan münasebetlerini kısaca vermeye çalıştık. Daha sonra bu dönem içerisinde yaşamış Hıristiyan müellifler içerisinde belirlediğimiz dokuz şahsı, kısaca hayatı ve konumuzla ilgili eserleri ile tanıtmaya çalıştık. Nihayetinde de bu şahıslar baz alınarak Hıristiyanların İslam karşıtı eleştirilerini ve Kur'an'a yönelik polemik konularını tarihi perspektif içinde ele almaya gayret ettik. Çalışmamızın sonunda, konuyla doğrudan

ilgili olması dolayısıyla Theodor Ebû Kurra'nın Abbâsî Halifesi Mehdî huzurunda Müslüman kelâm alimleri ile yaptığı münakaşayı konu edinen yazma nüsha ve yazmanın Arapça metnini tashihli şekliyle ek olarak sunduk. Türkiye'de daha önce bu bakış açısıyla ve söz konusu dönemi içeren derli toplu bir çalışma bulunmaması, yaptığımız araştırmayı önemli kılmaktadır.

B. Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışmamızda farklı dillerde birçok kaynak kullanılmıştır. Bu kaynaklar iki şekilde tasnif edilebilir. Birincisi, doğrudan temel kaynaklar diğeri de konuyla ilgili modern araştırmalardır. Öncelikle araştırmamız için belirlediğimiz hicri ilk üç asırda yaşamış dokuz Hıristiyan müellif ve İslam ile ilgili eserleri verilmiş, sonra konumuzla ilgili var olan diğer temel eserlerden ve yapılan modern çalışmalardan bahsedilmiştir.

Müslüman-Hıristiyan diyalogunun en eski belgeleri, Hıristiyanlarca yazılmış olanlardır. Müslümanların bu alan ile ilgili çalışmaları ise daha sonra IX. asırda ortaya çıkmıştır. İslam topraklarında yaşayan Hıristiyanlar erken İslamî dönemde eserlerini, Süryânîce, Yunanca, Kiptice ve daha sonra da Arapça olarak kaleme almışlardır.

Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler, önceleri karşılıklı tartışmalar, sonra mektuplaşmalar ve nihayet reddiyeler yazmak suretiyle devam eder. Karşılıklı tartışmalarla ilgili Hıristiyanlara ait bilebildiğimiz en eski yazılı belge, Antakya Ya'kûbî Patriği Yohannan'ın (635-648) Mezopotamya Hıristiyanlarına yazdığı Süryânîce bir mektuptur. Bu mektubun konusu, Ya'kûbî patriği Yohannan ile Müslüman ordu komutanı arasında yapılan ilk dinî tartışmadır. Patrik mektubunda tartışma konuları hakkında diğer Hıristiyanlara bilgi verir. Söz konusu mektup François Nau tarafından Süryânîce'den İngilizceye tercüme edilmiştir.¹

Buna benzer bir diğer tartışma da 643'te Amr b. Âs ile Mısır Ya'kûbî Patriği Benjamin arasında gerçekleşir. Nestûrî Rahip Abraham'ın da 670'lerde bir Müslümanla bir Hıristiyan arasındaki tartışmayı konu alan bir risalesi vardır.² Ayrıca

¹ François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I with 'Amr al-'As", **The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)**, ed. N.A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993, s. 11-46

² Adel Theodore Khoury, **Les Theologiens Byzantins et l'Islam**, Paris, Beatrice Nauwelaerts, 1969, s. 39; Tartışmalarla ilgili olarak bkz. Mehmet Aydın, **Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı**

Nestûrî Patriği I. Timothy ile Abbasi Halifesi Mehdi (775-823) arasında, 781’de yapıldığı belirtilen bir dinî tartışmadan bahsedilir.³

Bu tartışmaların yanı sıra mektuplaşmalar da önemli bir yer tutar. Araştırmamızda esas aldığımız dönemde, mektuplaşma sûretiyle her iki tarafın da kendi fikirlerini ortaya koyup karşı tarafı tenkit ettiği görülür. Muhammed b. Tûc el-İhşid’in Roma İmparatoru Lacapene’e yazdığı mektup, Arethas’ın Şam emirine ve Bizans İmparatoru Leon’un Halife Ömer b. Abdülaziz’e yazdığı mektubu bunlara örnek olarak verilebilir.⁴

İslam topraklarında yaşayan Hıristiyan müellifler, bu karşılıklı tartışmalar ve mektuplaşmaların dışında, kendi dinlerini savunan ve İslam’ı tenkit eden eserler de kaleme almışlardır. Şimdi araştırmamızda esas aldığımız dokuz müellifin Kur’an ile ilgili çalışmaları ise şu şekildedir;

Yuhannâ ed-Dımeşkî (ö.750) *Bilginin Kaynağı* (Η πηγή της γνώσεως / E Pegetes Gnoseos) isimli eserinin “De Haeresibus” başlıklı bölümünde kendi inancına göre sapkın inançlardan bahsederken 100. öğreti olarak İslam’ı ele alır. Yuhannâ ed-Dımeşkî’nin İslam’dan bahsettiği bu eseri ile birlikte diğer bütün eserleri Frederic H. Chase tarafından Yunancadan İngilizceye tercüme edilmiştir.⁵ Yuhannâ ed-Dımeşkî’nin İslam hakkındaki düşünceleri üzerine farklı dillerde birçok modern çalışmalar yapılmıştır.⁶

Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 28-32; Ömer Faruk Harman, “Hıristiyanların İslam’a Bakışı”, **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, Yayına haz. İsmail Kurt, İstanbul, İSAV, 1993, s. 98

³ Dönemin Halifesi Mehdi ile I. Timothy arasındaki tartışmanın Süryânîce metni İngilizce tercümesi ile birlikte A. Mingana tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Mingana, Alphonse, “The Apology of Timothy the Patriarch before the Caliph Mahdi”, **Woodbrooke Studies: Christian Documents in Syriac, Arabic, and Garshūni, Edited and Translated with a Critical Apparatus**, Cambridge, 1928, C. 2, s. 1-162. Bu tartışma ile ilgili ilk Arapça tercümelerin tenkitli neşri için bkz. Robert Caspar, “Les versions arabes du dialogue entre le Catholicos Timothée I et le calife al-Mahdi,” *Islamochristiana* 3 (1977):107–175. Ayrıca bkz. Thomas R. Hurst, *The Syriac Letters of Timothy I (727–823): a Study in Christian-Muslim Controversy* (unpublished Ph.D. dissertation, The Catholic University of America; Washington, D.C. 1986).

⁴ Jeffery, Arthur, “Ghevond’s Text of the Correspondence between ‘Umar II and Leo III”, **The Harvard Theological Review**, C. 37, S. 4, 1944, s. 301.

⁵ John of Damascus, **Writings**, çev. Frederic H. Chase, *The Fathers of Church; A New Translation*, New York, 1958, C. 37.

⁶ Daniel J. Sahas, **John of Damascus on Islam: The Heresy of the Ishmaelites**, Leiden, Brill, 1972; Schadler, Peter, **John of Damascus and Islam; Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations**, Leiden-Boston, Brill, 2017.

I. Timothy (ö.823) kilise hukukuna dair bir eser ve 59 adet mektup kaleme almıştır. Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bağlamındaki en meşhur yazısı 59. mektup olup söz konusu mektupta kendisinin Abbasi Halifesi Muhammed el-Mehdî ile yapmış olduğu tartışmalardan bahsedilir.

Theodor Ebû Kurra'nın (ö.825) İslam ve diğer dinler hakkında kaleme aldığı risaleleri *Mayâmir Theodorus Ebi Kurra Üsquf Harrân* (ميامر تاودورس أبي قرة أسقف حران) isimli eserde toplanarak Konstantin Paşa (Constantin Bacha) tarafından yayımlanmıştır. Eserin içindeki risalelerin isimleri ise şu şekildedir; “İrade Hürriyeti”, “Teslîs ve Tevhid”, “Mesîh’in Ölümü”, “İncil’in Hakikati”, “Tanrı’yı Bilmenin Yollarına Dair”, “Kurtuluşun Gerekliliğine Dair”, “Oğulluğun Ezelî Oluşuna Dair”, “Yakubî Dâvûd’a Mektup”, “Şeriat, İncil ve Kadıköy Konsili’nin Doğruluğuna Dair”, “Tanrı’nın Bedenleşmesine Dair”.

Ebû Kurra'nın bazı Arapça risaleleri ise Georg Graf tarafından *Die arabischen Schriften des Theodor Abû Qurra Bischofs von Harrân (ca. 740-820)* ismiyle Almancaya,⁷ John C. Lamoreau tarafından *Theodore Abu Qurrah* ismiyle İngilizceye çevrilmiştir.⁸

Habîb b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî'nin (ö. 835) Hıristiyanlığı İslam'a karşı savunma maksadıyla kaleme aldığı yedi Arapça risalesi, İngilizce tercümelere ile birlikte *Defending the 'People of Truth' in the Early Islamic Period. The Christian apologies of Abû Râ'itah* isimli eserde neşredilmiştir.⁹

Huneyn b. İshâk'ın (ö. 873) konumuzla ilgili üç risalesine ulaşılmıştır. Birincisi, *Kitâb ilâ 'Alî b. Yahyâ el-Müneccim, cevâbü kitâbihî fî mâ de 'âhü ileyhi min dîni'l-İslâm*'dır. Eser Ali b. Yahyâ, Huneyn b. İshâk ve Kustâ b. Lûkâ arasındaki yazışmaların toplu neşri içinde yayımlanmış, Arapça metinlerin tenkitli neşri Samir Khalîl Samir, Fransızca tercümelere ise Paul Nwyia tarafından yapılmıştır. İkincisi, *Risâle fî keyfiyyeti idrâki'd-diyâne*'dir. Bu risaleyi ilk defa *Luvîs Şeyho* (Lovis)

⁷ George Graf, *Die arabischen Schriften des Theodor Abû Qurra Bischofs von Harrân (ca. 740-820)*, Paderborn, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1910.

⁸ John C. Lamoreaux, *Theodore Abu Qurrah*, Provo-Utah, Brigham Young University Press, 2005.

⁹ Keating, Sandra Toenies, *Defending The 'People of Truth' In The Early Islamic Period The Christian Apologies of Abû Râ'itah*, Leiden, Brill, 2006.

Fransızca tercümesiyle birlikte neşretmiş, son neşri ise Samir Khalîl Samir tarafından gerçekleştirilmiştir. Üçüncüsü ise *Maḳāle fi 'l-âcâl*'dir. Risale, *Fî keyfiyyeti 'l-i tîḳād fi 'l-a 'mâl ve 'l-âcâl 'alâ mezhebi 'n-Nasrâniyye* başlığıyla Samir Khalîl Samir tarafından neşredilmiştir.

Abdülmesih b. İshâk el-Kindî'nin (M. IX. yy) konumuzla ilgili *Risâletü Abdilmesih ile 'l-Hâşimî yeruddü bihâ ve yed'ûhu ile 'n-Nasrâniyye* adlı risalesi mevcuttur. Kindî'nin kaleme aldığı bu risale Batı dünyasında *Apology of Kindî* olarak meşhur olmuştur. Risalenin İngilizce tercümesi ile birlikte neşrini, William Muir *The Apology of Kindî* adıyla 1882'de yapmıştır.

Yahyâ b. Adî'nin (ö. 974) söz konusu dönemde Kur'an ve İslam ile ilgili çeşitli risalelerine rastlanmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz; *Tebyînü galati Muhammed b. Hârûn el-ma 'rûf bi-Ebî 'İsa el-Verrâk 'ammâ zekerehû fi kitâbihî fi 'r-reddi 'ale 's-Selâsi firak mine 'n-Nasârâ*, *Tebyînü galati Ebî Yûsuf Ya 'kub b. İshâk el-Kindî fi makaletihî fi 'r-Red 'ale 'n-Nasârâ*, *Cevâbü'n 'an mesâ 'il se 'ele 'anhâ sâ 'il fi 'l-ekânîmi 's-selâse*, *Makâle fi vücûbi 't-te'ennüs*. Yahyâ b. Adî'ye ait bu risaleler, Augustin Perier tarafından Fransızcaya tercüme edilerek *Petits Traités Apologetiques de Yahyâ Ben Adî* isimli eserde Arapça metinleri ile beraber yayınlanmıştır.¹⁰

Araştırmamız için belirlediğimiz söz konusu şahısların eserlerinin dışında N. A. Newman'ın editörlüğünde Pennsylvania'da 1993 yılında yayınlanan *The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)* adlı eser, çalışmamızda büyük ölçüde yol gösterici olmuştur.

Yine hicri ilk üç asır için "*Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (CMR)*" adlı ansiklopedik çalışmanın 2009 yılında David Thomas ve Barbara Roggema tarafından editörlüğü yapılan birinci cildi, önem arz etmekte olup çalışmamızda bize oldukça faydalı olmuştur.

Bunlardan başka İslam ve Bizans tarihine ait genel kaynaklar da zikredilmelidir. İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, İbn Ebî Useybia'nın *Uyûnu 'l-enbâ fi*

¹⁰Augustin Perier, **Petits Traités Apologetiques De Yahya Ben Adi**, Paris, y.y., 1920

tabakâti'l-etbbâ'sı, İbnü'l-Kıftî'nin *Târîhu'l-Hukemâ'sı*, Philip K. Hitti'nin *History of the Arabs*'ı ve Muhammed Hamidullah'ın eserleri bunlardan bazılarıdır.

Çalışmamızda son dönemde Türkiye'de yazılmış bazı eser ve makalelerden de yararlanılmıştır. Casim Avcı, Fuat Aydın, Ömer Faruk Harman, İsmail Taşpınar ve Hüseyin Yaşar tarafından yapılan çalışmalar bunların başında gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM TOPLUMUNDA HİRİSTİYANLAR VE ERKEN DÖNEM MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ (TOPLUMSAL VE DİNİ YAPI)

A. HZ. Muhammed Dönemi (610-632)

Tarihte Müslüman-Hıristiyan ilişkileri, İslam dininin doğuşuyla başlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi İslam'dan önce de Arap yarımadasında Hıristiyanlar mevcut olup Müslümanlar onlarla ilk defa Mekke'de karşılaşır.¹¹ Sayıları çok az olan Mekke Hıristiyanlarını; köleler, ticari amaçla burada bulunan Bizanslılar ve özellikle Habeşistanlılar oluştururlar. O dönemde Hıristiyanlar, merkezi Arabistan'dan çok, yarımada'nın güney ve kuzey bölgelerinde yaşarlar. Kuzeyde merkeze yakın bölgelerde yaşayan Tağlib, Bekr, Tayy, Temîm ve Kudâ kabileleri içinde de Hıristiyanların bulunduğu nakledilir. Hıristiyan Arap kabilesi olan Kassan, yarımada'nın kuzeybatısında, bugünkü Suriye ve Filistin bölgelerinde, *Lahm* ise kuzeydoğuda Mezopotamya'da yer alır. Yarımada'nın güney bölgesinde *Necran* bölgesinde de Hıristiyanlar bulunur.

Diğer taraftan o dönemde Arap yarımadasında bulunan Hıristiyanların itikadi açıdan da farklı gruplara ayrılmış oldukları görülmektedir. Miladi IV. asırda bile sayısız gruplara ayrılmış olan Doğu Hıristiyanlarının bu ayrılıklarını İslam fetihleri altında bile sürdürdükleri anlaşılmaktadır. İslam'ın doğuşu sırasında özellikle Hire'de ve Güney Arabistan'da yaygın olan Nestûrî¹² Mezhebi (النسطورية) ile Gassan ve Şam havalisinde yaygın olan Ya'kûbî/Süryânî (اليقويية)¹³ ve diğer diğer bölgelerde nüfuzu

¹¹ Bu konuda bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1970, C.VI, s.582-622; Harman, "Hıristiyanların İslam'a Bakışı", s. 95

¹² İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir hıristiyan mezhebi olan *Nestûrîlik* (Nestorianizm) Doğu Süryânî veya Asurî kilisesi olarak da bilinir. Hıristiyanlıkta İsa Mesih'in şahsiyetiyle ilgili tartışmalarda, İsa'da iki ayrı şahsiyetin, yani ilahi ve insani şahsiyetlerin, yan yana birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı Diyofizit akideyi savunur. Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *DİA*, C. XXXIII, s. 15-17; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, Vadi Yay., 1998, s. 279

¹³ Doğu hıristiyan kiliseleri arasında yer alan ve *Süryâniler* adıyla da bilinen Hıristiyan mezhebidir. 6.yy'da Yakub Baradaeus (Yakub Bardai) isimli bir Süryânî piskoposun çalışmalarıyla Süryânîlik yaygınlaşmıştır. Bu nedenle Ya'kûbîliğe, Süryânîlik adı da verilmiştir. 451 Kadıköy konsilinde aforoz

görülen Melkitler (المَلَكِيَّة)¹⁴ dikkat çeker. Fakat bu mezhepler arasında Arabistan'da en çok yayılan Nestûrîler olmuştur. Nestûrî Hıristiyanlığı Kuzey ve Güney Arabistan'a kuvvetli bir şekilde nüfuz etmiştir.

Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlendirildiği VII. asrın başlarında Arap yarımadasındaki Hıristiyanların durumunu belirten böyle bir giriş yaptıktan sonra, Hz. Muhammed dönemi Müslüman-Hıristiyan ilişkileri üzerinde durmaya çalışacağız.

1. Mekke Dönemi

Hz. Muhammed İslam peygamberi sıfatıyla tebliğe başladığı zaman, ilk defa Mekke'de bazı Hıristiyanlarla karşılaşır. Hatta vahyin ilk günlerinde eşi Hatice'yi ve kendisini teselli eden Varaka b. Nevfel'in de İncil'in el yazmalarına sahip olan bir Hıristiyan olduğu nakledilir.¹⁵

İslamiyet'in doğduğu yer olan Mekke'de Hz. Peygamber'in Hıristiyanlarla olan ilk ilişkilerinin dostane bir şekilde başladığı kaydedilir. Henüz peygamberlik görevi verildikten üç yıl gibi kısa bir zaman sonra, Bizans'ın Sâsânîlere karşı mağlup olması Mekke'de Müslümanları üzmüştür. Zira Müslümanlara Ehl-i Kitap olan Bizans, Mecusi olan Samanilerden daha yakındır. Nitekim Allah da kitap ehli Rumların galip geleceği tesellisini bildiren vahyini göndermiştir.¹⁶

İbn İshâk, Hz. Muhammed daha Mekke'de iken yirmi kişiye yakın Habeşli Hıristiyanın Kabe'de peygamberle karşılıklı konuşup, münakaşa ettikten ve Kur'an-ı Kerim'i dinledikten sonra, kendi kitaplarında geleceği ifade edilen peygamberin Hz.

---

edilen Doğu Hıristiyanları olarak bilinirler. Mehmet Çelik, "Süryânîler", **DİA**, C. XXXVIII, s.175; Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s. 349

¹⁴ Dilimizde Melkit, olarak da kullanılan bu kelime batı dillerinde *Melchites* olarak geçmekte, aslı İbranca melekh, Arapça *melik* anlamlarına gelmekte ve Süryânî dilinde kral taraftarları manasına *malkaya /melkôye* şeklinde, İslam kaynaklarında ise *melekiyye*, *melkiyye* ve *melkânîyye* olarak geçmektedir. Yerel monofizit doktrinini reddederek, 451 Kadıköy konsili kararları hususunda İstanbul Patrikliği'ni takip eden Süryânîler ve Mısırlılar için kullanılır. Melkit'ler Bizans Ortodoks geleneğine sıkı sıkıya bağlı olup Doğu Hıristiyanları içinde Bizans kültürünü temsil edip onu devam ettirmektedirler. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", **DİA**, C. XXIX, s. 84.

¹⁵ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, Thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, C.I, s.237; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, Ankara, Beyan Yayınları, 2004, s. 66.

¹⁶ Rûm 1:5

Muhammed olduğunu kabul ederek İslamiyet'i kabul ettiklerini ve Ebû Cehil'in bunlarla münakaşa içine girdiğini nakletmektedir.¹⁷

Hiz. Muhammed'in hicretten önce sempati duyup Müslümanların hicret etmelerini arzu ettiği ilk Hıristiyan ülke Habeşistan'dır. O, Mekke müşriklerinin işkenceleri ve baskıları karşısında Mekkeli Müslümanların Habeşistan'a hicretlerini arzu eder ve bu hislerini şu ifadelerle belirtir:

“İsterseniz ve elinizden gelirse, Habeşistan'a iltica ediniz. Zira orada hüküm süren kralın topraklarında kimseye zulüm edilmez. Orası doğru ve emin bir yerdir, Allah âsân edinceye kadar orada kalın.”¹⁸

İslam Peygamberinin bu isteğine, sahabelerinden bir kısmının hemen uyduğu görülür. Bunların içinde Hiz. Muhammed'in amcası Ebû Talib'in oğlu Cafer de yer alır. Burada Hiz. Peygamber'in, Necaşi'ye hitaben bir tavsiye mektubu kaleme alır. Bu mektupta Hiz. Muhammed, önce İslam'ın tevhid inancını, Allah tasavvurunu ortaya koyar ve sonra da İslam'ın Hiz. İsa'ya bakışını belirtmek üzere “Ve tasdik ederim ki, Meryem oğlu İsa, Allah'ın Ruhu'l-Kudüs'ü ve bâkire, faziletli, kendisine dokunulmamış Meryem'e bıraktığı Kelime'sidir. Allah, Âdem'i kendi eliyle yarattığı gibi onu da ruhu ve üflemesiyle yaratmıştır” ifadelerine yer verir. Ayrıca Necaşi'ye hitaben yazılan mektupta Peygamberimiz Necaşi'yi İslam'a davet eder ve ondan amcazadesi ve beraberindekilere misafirperverlik yapması talebinde bulunur.¹⁹

Mekke müşrikleri Müslümanların Habeşistan'a hicretinden hoşnut olmazlar ve derhal aralarında bir heyet oluşturarak Müslüman mültecilerin iadesi için Habeşistan'a yollarlar. Heyetin başında da Abdullah b. Ebî Râbia ile Amr b. Âs'ı gönderirler.²⁰ Habeşistan yöneticilerini kendi lehlerine çekmek ve hicret eden Müslümanların

¹⁷ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C. I, s. 391-392; Leona Caetani, **İslam Tarihi**, çev. Hüseyin Cahid, 1925, Tanin Matbaası, İstanbul, C.II, s. 313-314. Ayrıca İbn İshâk'ın bu rivayetinin, Habeşli veya Necranlı Hıristiyanlardan hangisine ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Rivayetin Necranlılara ait olduğunu nakledenler de olmuştur bkz. İbn Hacer Askalânî, **Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhari**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, 1987, Kahire, Dârü'r-Reyyan li't-Türas, C. VII, s. 695.

¹⁸ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s. 355; Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1972, C.II, s.330; Diyarbekri, **Tarihü'l-hamis fi ahvâli enfesi nefis**, Beyrut, Müessesetu Şa'ban, t.y., s. 288.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 1985, s. 175

²⁰ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s. 357.

iadesini sağlamak için bol miktarda hediyelerle Habeşistan'a gelip Müslümanlardan önce Necaşi'nin huzuruna çıkarlar ve gelen Müslümanların iadesini talep ederler.²¹ Yapılan konuşmalardan sonra Necaşi bir defa da Müslümanları dinlemek ister. Necaşi'nin sorularına Cafer b. Ebû Talib cevap verir. Necaşi İslam hakkında Cafer'in verdiği izahattan sonra Hz. Muhammed'in Allah'tan aldığı vahiylerden okumasını ister. Cafer de Hz. Yahyâ ile Hz. İsa'nın doğumlarının anlatıldığı Meryem sûresinin baş kısmını okur.²² Verilen bilgiler ve okunan âyetler karşısında etkilenen Necaşi şöyle der: "Bu nurun kaynağı Hz. İsa'nın söylediklerinin aynısıdır. Rahat olunuz; ben sizi, asla bu müşriklere teslim etmeyeceğim."²³

Gelişmelerden üzüntü duyan Amr b. Âs, tekrar Necaşi'nin huzuruna çıkarak Müslümanların Hz. İsa hakkındaki inançlarının Hıristiyanlar gibi olmadığını ve onun kul olduğuna inandıklarını bildirir. Müslümanları çağırarak Hz. İsa hakkında bilgi alabileceğini söyler.²⁴ Bunu üzerine Necaşi, Müslümanları tekrar çağırıp şöyle der: "Söyleyin bakalım, Meryem oğlu İsa hakkında ne düşünüyorsunuz?" Cafer tekrar söz alıp şunları söyler: "İsa hakkında peygamberimizin bize söylediklerini söyleriz. İsa, Allah'ın kulu, elçisi, Ruh'u ve O'nun bakire Meryem'e verdiği (ol) emri (Kelimesi)dir." Bunları duyan Necaşi, Meryem oğlu İsa hakkında söylenenlerin kendi inandıklarıyla aynı olduğunu ifade eder.²⁵

Necaşi'nin bu sözlerinden ve Hz. Peygamber'e yazdığı mektuptan dolayı Hz. Muhammed onun Müslüman olduğu kanaatine varır ve Necaşi vefat ettiği zaman Medine'de gıyabi olarak cenaze namazı kıldırır.²⁶

Müslümanların Habeşistan'a yaptıkları bu hicretin, çok sayıda Habeşistanlının Müslüman olmasına vesile olduğu nakledilir.²⁷

²¹ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s.358

²² İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s.360

²³ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s.360

²⁴ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s.361

²⁵ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C.I, s.361

²⁶ Zebidi, **Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi**, çev. Kamil Miras, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1985, C.IV, s. 303; Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, s. 104; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 255.

²⁷ Süheylî, **er-Ravzû'l-ünûf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li-İbn Hişam**, thk. Abdurahman el-Vekil, Kahire, Dârü'n-Nasr, 1967, C.III, s.263; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 241-259.

2. Medine Dönemi

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bakımından Mekke dönemi çok fazla hareketlilik göstermezken, Medine döneminde Hıristiyanlarla ilişkilerde bir artış görülür. Hz. Muhammed Medine’de İslam Devletinin temellerini oluşturacak adımlar attıktan ve Medine halkını bu devlet yapısı içerisinde yavaş yavaş teşkilatlandırdıktan sonra; komşu kabilelerle birtakım temaslar kurmaya başlar. Komşu kabilelerle yaptığı anlaşmalar²⁸ ve savaşlar sonucunda Medine İslam Devleti’nin güvenliğini belli ölçüde sağlamlaştırdıca çevre ile temaslarını daha da artırmış, birtakım devlet ve kabile reislerini İslam’a davet etmiştir. Hz. Muhammed’in komşu hükümdarlara mektuplarla yaptığı bu davet, Bizans’ın Ninova’da Sâsânîleri mağlup etmesinden sonraya rastlar.

Hz. Muhammed bu vesileyle Hıristiyanların önde gelenlerinden Mısır Mukavkısı’na Hatib b. Ebî Belta ile bir mektup gönderir. Bu mektupta Allah’ın elçisi, Mukavkısı ve tebaasını İslam’a davet eder. Allah’tan başkasını tapmamaya, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamaya, Allah’ın dışında birbirlerini Rablar edinmemeye çağırır.²⁹ Mukavkıs’ın Hz. Muhammed’e verdiği cevapta, beklenen peygamberin Araplar arasından çıkmayacağını ifade ederek, elçiye ikramda bulunduğu ve bazı hediyeler gönderdiği nakledilir.

Öte yandan Hz. Muhammed hicri VI. yılda Gassani Hükümdarı Hâris b. Ebî Şâmîr’e de bir mektup gönderir. Hâris’e yazdığı mektubunda “İslam’ı kabul ettiği takdirde” mülkünün kendisine bırakılacağını bildirir. Bir Hıristiyan olan Hâris böyle bir davet karşısında hiddetlenir ve Medine’ye karşı bir sefer düzenleyeceğini bildirir.³⁰ Hz. Muhammed’in diğer bir elçisi olan Hâris b. Umeyir ise Busra valisine bir mektup götürürken, Şurahbil b. Amr isminde bir diğer Gassani idrecisinin arazisinden geçerken şehit edilir. Hz. Peygamber bunun intikamını Mute’ye gönderdiği üç bin kişilik bir müfreze ile almak isteyecektir.³¹ Gassanilerin diğer önde gelenlerinden biri olan Cebele b. Eyhem’e de aynı gaye ile bir mektup yazıldığı nakledilir. Ancak

²⁸ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 157.

²⁹ Bkz. Âl-i İmran 3/64; Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, s.135.

³⁰ Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, s.126; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s.158.

³¹ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s.278.

Gassanilere yazılmış olan mektuplardan önemli bir başarı sağlanamadığı nakledilir.³² Hz. Muhammed, bu olup bitenlerden sonra Gassanileri cezalandırmak üzere h. VIII. ve IX. yıllarda Mute ve Tebük seferlerini düzenleyerek İslam'ın gücünü Gassan bölgesinde de gösterir. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre, h. IX. yüzyılda Gassani kabilelerinden üç kişilik bir heyet Medine'ye gelerek İslam'ı kabul eder.³³

Mekkelilerle yapılan Hudeybiye Anlaşması'ndan sonra Hz. Muhammed dönemin ileri gelen diğer bazı devlet başkanlarının yanı sıra Bizans İmparatoru Herakleios'a da bir İslam'a davet mektubu gönderir. Bu mektubu götürmek için bölgeyi çok iyi bilen Dıhye b. Halife el-Kelbî görevlendirilir.

İmparator Herakleios, Busra valisi aracılığıyla kendisine gelen peygamber elçisi Dıhye'yi kabul eder.³⁴

Kaynaklarda İmparator Herakleios'un Hz. Muhammed hakkında daha detaylı bilgi almak üzere, o sıralarda ticaret için Suriye'de bulunan Ebû Süfyan ve arkadaşlarını huzuruna çağırdığı ve soyca Hz. Muhammed'in en yakını olan kabile başkanı Ebû Süfyan'la aralarında uzun bir konuşma geçtiği nakledilir. İmparator, Ebû Süfyan'dan Hz. Muhammed'in soyu, ailesi, çevresi, toplumdaki konumu, kişiliği, getirdiği mesajın özelliği ve temel prensipleri gibi konularda bilgi alır ve kendisine anlatılanların bir peygamberin özellikleri ile uyuştuğunu ifade eder.³⁵

Herakleios'un, Ebû Süfyan'dan bilgi almanın yansira, Dıhye'yi bir mektupla birlikte, Rumiye'deki yakın dostu patrik Dağatır'a gönderdiği ve ondan konu ile ilgili kanaatini sorduğu da kaynaklarda yer alır. Dağatır'ın Hz. Muhammed'in beklenen peygamber olduğu kanaatiyle İslam dinine girdiği ve bu durumu belirten bir mektup yazarak Herakleios'a götürmesi için Dıhye'ye verdiği kaydedilir. Aynı rivayetlere göre, daha önce çok sevilen Dağatır, Müslümanlığı kabul ettiği için kısa bir süre sonra Rumlar tarafından dövülerek öldürülür. Hz. Muhammed'in ona da bir İslam'a davet

³² Hamidullah, *Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye*, s.128; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.158.

³³ İbn Sad, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1957-60, C.I, s.338-339; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 279, 220.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1981, C.I, nr.263; Buhari, *el-Cami'us-Sahih*, İstanbul, 1981, "Bed'ül-Vahy", nr.6.

³⁵ Buhari, "Bed'ül-Vahy", 6; Müslim, *el-Cami'us-Sahih*, İstanbul, 1981, C. V "Cihad", nr. 74; Taberi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk*, C.II, s. 647-648.

mektubu göndermiş olduğu nakledilmektedir.³⁶ Herakleios'un Hz. Muhammed'e cevaben bir mektup gönderdiği klasik kaynaklardan sadece Ya'kûbî'de yer alır.³⁷

Hz. Muhammed'in hayatında Müslüman-Hıristiyan ilişkileri açısından Necranlı Hıristiyanlarla yaptığı birtakım temaslar, en çok dikkat çeken konulardan birisidir. Nitekim Arap yarımadasındaki en kalabalık Hıristiyan topluluğunu, Yemen'in Necran bölgesinde yaşayan Hıristiyan kabileleri oluşturmaktadır.³⁸ Bu vesileyle Hz. Muhammed, Necran Hıristiyanları ile hususi ilgilenmiş ve İslam'ı tebliğ etmek üzere Muğire b. Şu'be'yi onlara göndermiştir. Muğire b. Şu'be ile birlikte Necran keşişlerine hitaben bir mektup yazıp gönderdiği de anlaşılmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Muhammed'in bu mektubu, Necranlıların Medine'ye gelmesine sebep olur. Hz. Muhammed'in bu mektubu üzerine Necran Hıristiyanları altmış kişilik bir heyeti Medine'ye gönderdiler. Heyetin başında kendi dini liderlerinden olan Ebû Hârise b. Alkame, onun yardımcısı Abdü'l-Mesih ve kervana öncülük eden el-Eyhem vardır.³⁹ Akşam üzeri Medine'ye ulaşan Necran heyeti, mescitte Hz. Muhammed'in huzuruna çıkar. İbadet vakitleri geldiği için mescitte ibadet etmek isterler. Ancak ashap içerisinde buna itiraz edenler olsa da Allah Resulü onlara mescidi ibadet etmeleri için bırakır. Onlar da doğuya dönerek ibadetlerini yerine getirirler.⁴⁰

Hz. Muhammed Necranlılarla yaptığı uzun görüşmeler neticesinde İslam'ın genel dinî müsamahasının bir gereği olarak Necranlıların bazı tekliflerini kabul eder. Cizye karşılığında maddi ve manevi güvenliklerinin İslam devletine ait olduğunu

---

³⁶ Buhari, "Bed'ül-Vahy", 6; Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, C.II, s.649-650; Ali Öngül, "Dağatır", **DİA**, C. VIII, s. 399-400.

³⁷ Ya'kûbî, **Tarihü'l-Ya'kûbî**, Beyrut, Dâru Sadır, C.II, s.77-78; Ayrıca bkz. Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, s. 111.

³⁸ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s.515; Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necran'lı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhale", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1975, S.II, s. s. 144.

³⁹ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C. II, s. 222; Taberi, **Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân**, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1903, C. VI, s.151-152; Süheyli, **er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li-İbn Hişam**, C. V, s. 28-38; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 517.

⁴⁰ İbn Hişam, **es-Siretü'n-nebeviyye**, C. II, s. 224.

bildirir. Ayrıca aralarında uzlaşmadıkları birtakım konuları da halletmek üzere de Ebû Ubeyde'yi görevlendirir.⁴¹

Görülüyor ki Hz. Muhammed döneminde Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde ön plana çıkan, İslam'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhudur. Hz. Muhammed'in yazdığı mektuplarda veya Necranlılarla bizzat karşılaşmalarında onun Hıristiyanlığa karşı tavrı, onların yanlış itikatlarını bizzat kendilerine duyurmak ve Hak olan inancın tebliğini yapmak olmuştur. Hz. Muhammed'in uyguladığı bu metot ile hedefi, muhataplarının doğru olduğunu iddia ettikleri yanlış inançlarını sarsmak ve onları İslam'ın açık ve seçik itikat esaslarına davet etmektir. Ama onun davetinde zorlama yoktur. Hz. Muhammed'in, Necranlıları, Mescid-i Nebevi'ye alması, onlara ibadete izin vermesi, kendi dinlerinde kalmak üzere antlaşma isteklerini kabul etmesi, sadece İslam'ın genel din politikası içindeki müsamaha ruhu ile izah edilebilir.

B. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi (632-661)

Hulefâ-i Râşidîn devrini, hakkında farklı tanımlamalar yapılmış olsa da, İslamiyet'in Arap yarımadası dışında hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın Sâsânîler'e karşı korumak için mücadele verdiği toprakların, Müslümanların eline geçtiği dönem olarak ifade edebiliriz. Bu dönemde Müslümanların hızla ilerlemesi sonucu Bizans, çok kısa bir süre içerisinde Filistin, Suriye, Güney Anadolu, Mısır ve Kuzey Afrika'dan el çekmek zorunda kalır. Ridde savaşlarından sonra Hz. Ebûbekir'in meşhur komutanlar emrinde kuzeye gönderdiği ordular, Bizans'ın Sâsânîler karşısında elde etmiş olduğu başarıları ortadan kaldırır. 636 yılında yapılan Yermük meydan muharebesi, Bizans'ın Suriye'den ümidini kesmesine neden olur. Bu dönemde Busra, Şam, Baalbek, Hama ve Humus şehirleri Müslümanların eline geçer. Hıristiyanlığın dinî merkezi olan Kudüs'ün 637 yılında elden çıkması, akabinde birkaç yıl sonra Amr b. Âs'ın Mısır'ı fethetmesiyle Bizans'ın ekonomik açıdan önemli bir kayba uğradığı nakledilir. Bu dönemde Müslümanlar deniz seferlerine de başlarlar ve 655 yılındaki Zâtü's-Savârî savaşında Bizans donanması ağır bir yenilgiye uğratılır. Bu dönemde

---

⁴¹ Anlaşma metni için bkz. Hamidullah, **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, s.185; Belazûri, **Fütuhu'l-Büldan**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s.75; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 518.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bu sıcak ilişkilerin yanı sıra, çeşitli amaçlara yönelik diplomasi faaliyetlerinin de olduğu görülmektedir.

Örneğin, Hz. Ebûbekir'in halifeliğinin ilk yılındaki irtidat olaylarını bastırıp iç huzuru sağlamasından sonra İmparator Herakleios'a, dine davet amacıyla Hişâm b. Âs, Ubâde b. Sâmir ve Nu'aym b. Abdullah'tan oluşan üç kişilik bir elçilik heyeti gönderdiği, İslam kaynaklarında yer alır. Ayrıca yine Hz. Ebûbekir döneminde Şam'a ve akabinde Konstantinapolis'a bir heyet gönderildiği ve Herakleios tarafından kabul edildiği, Herakleios'un heyetten temel dinî bilgiler, ibadet ve adetler hakkında bilgi aldığı bu heyetin üç gün boyunca Konstantinapolis'te ağırlandığı ve heyete Herakleios'un kıymetli hediyeler vererek uğurladığı şeklinde rivayetler söz konusudur.

Hz. Ömer döneminde, fetihlerin devam ettiği görülür. Suriye ve Filistin'in elden çıktığını gören Herakleios'un Halife Ömer'le dostluk kurmak istediği ve bunun neticesi olarak bazen karşılıklı yazışmalar yapıldığı rivayet edilir.⁴² Hatta Herakleios'un eşi ile Hz. Ömer'in eşi arasında karşılıklı hediyeleşmeler olduğu şeklinde İslam tarihi kaynaklarında bilgiler mevcuttur.⁴³ Bunların dışında gerek Bizans, gerek Sâsânî ve diğer yabancı elçilerin ilim, fazilet ve adaletinden dolayı Hz. Ömer'i methettikleri ve Hz. Ömer'in de bundan rahatsız olarak yamalı elbiseler giyerek halka su dağıttığı şeklinde bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁴ İslam tarihi kaynaklarında Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bağlamında Hz. Ömer dönemi ile ilgili buna benzer çeşitli rivayetlere de rastlamak mümkündür.

Hz. Osman dönemine gelince, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemindeki Bizans ile dolayısıyla Hıristiyanlarla karşılıklı ilişkilerde ve elçiler gönderilmesinde bir gerileme olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira bu konularda herhangi bir bilgiye ve rivayete rastlanmamaktadır. Ancak görülüyor ki o dönemde Suriye bölgesinin valiliğini yürüten Muaviye'nin halife adına diplomatik faaliyetlerde bulunduğu ve

⁴² Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. IV, s. 259-260.

⁴³ Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. IV, s. 260.

⁴⁴ İbnü'l-Ferra, **Rusulü'l-müluk: ve men Yasluhü'r-Risâle ve's-sefare**, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1972, s. 84.

anlaşmalar yaptığı kaydedilmektedir. Verilen bilgilere göre Muaviye elçilerin gereği gibi ağırlanmasına önem vermiştir.⁴⁵

Hz. Ali döneminde Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine ve diplomatik münasebetlere gelince Hz. Osman döneminde olduğu gibi yine Muaviye'nin başrolde olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Hz. Ali ile Muaviye arasında baş gösteren anlaşmazlıklar Sıffin savaşına neden olur (37/658). Bu iç karışıklığı fırsat bilen Bizans İmparatoru II. Konstas, İslam topraklarına saldırmak üzere bir plan yapar. İki cephede savaşamayacağını anlayan Muaviye, barış için Konstantinapolis'e elçi olarak gönderir. Taraflar arasında üç yıllık bir anlaşma imzalanır.⁴⁶

C. Emeviler Dönemi (661-750)

Erken İslamî dönemde Müslüman-Hıristiyan münasebetleri açısından ilişkilerin en canlı olduğu dönemlerden birisi Emevîler dönemidir. Hz. Peygamber döneminden itibaren sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda Müslüman toplumun yaşamış olduğu merhaleler incelendiği zaman, kademeli bir değişimin yaşandığı görülür.

Gelişen şartlar ve yeni fetihlerle birlikte Bizanslılar, Endülüs Hıristiyanları, Franklar ve Berberî topluluklar ile sınır komşusu olan Emevî Devleti, Hıristiyanlarla ilişkilerini geliştirir. Emevî devletinin, iç ve dış siyasette Hıristiyan halklarla girmiş olduğu bu ilişki, hayatın birçok alanında etkisini gösterir. Zira İslam tarihinin önemli kırılma noktalarından olan Emevîler dönemindeki bu etkileşim, sonraki dönemlerde meydana gelen değişikliklerde doğrudan ya da dolaylı etkilerde bulunur.

Emevîler dönemindeki Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini idarî, askerî, iktisadî, ilmî-kültürel ve sanatsal ile sosyo-kültürel ve dinî alanlardaki ilişkiler şeklinde özetleyebiliriz.

Emevîler, Hıristiyan inancının ve kültürünün hâkim olduğu Dımeşk'i (Şam) kendilerine başkent yapınca bunun etkileri toplumun birçok alanında kendini

⁴⁵ İbrâhim Ahmed Adevi, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyun*, Kahire, ed-Dârü'l-Kavmiyye, t.y., s. 281.

⁴⁶ Hamidullah, *Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye*, s. 544.

göstermeye başlar.⁴⁷ Zira insanların ve toplumların davranışlarında çevrenin etkisi inkar edilemez. Örneğin, idare alanında hilafetin saltanata dönüştürülmesi neticesinde bazı ehliyesiz yöneticilerin başa geçmesiyle devletin zaman zaman zaafa uğraması, aynı zamanda devlet kademelerine yerleştirilen Hıristiyanlar sebebiyle de kısmen devlet sırrı kavramının anlamını yitirmesinin de bu etkileşim neticesinde oluşu ifade edilir.⁴⁸

Öte yandan bu ilişkiler neticesinde askerî alanda, özellikle de denizcilik anlamında Emevîlerin Hıristiyanlardan olumlu yönde etkilendikleri görülür. Emevîler, gayrimüslimlerden öğrendikleri deniz savaş taktikleri ve gemi sanayini kendileri de geliştirerek savaş konusundaki insani yetenekleriyle birleştirip denizlerde üstün konuma gelirler.⁴⁹

Devlet kademesinde Hıristiyan unsurları istihdam etme uygulaması, ekonomik alanda da etkilerini gösterir. Zira divanların, uzun zaman Hıristiyan memurlarca yönetilmesi Müslüman maliyecilerin arka planda kalmasına sebep olur, bu alandaki asıl gelişmeler ise ancak divanların Arapçalaştırılmasından sonra gerçekleşir. Bununla birlikte -başta gemicilik olmak üzere- birçok ticari faaliyetin gelişmesinde Hıristiyanların olumlu katkılarını da ifade etmek gerekir.⁵⁰

Bilimsel anlamda ise göze çarpan en önemli etkinlik ise tercüme yoluyla tıp, kimya ve felsefe alanına dair bazı eserlerin İslam dünyasına nakli olur. Bu noktada her ne kadar tıp, kimya gibi insanlık için yararlı alanlardan yararlanılması doğru bir tutum olsa da, felsefe alanındaki nakillerde aklın hak ettiği konumundan üstüne çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte vahye yapılan vurgunun azaldığı görülür.⁵¹

Netice itibariyle Emevîler döneminde Müslümanların Hıristiyanlardan hem ahlaki hem de teknik anlamda etkilendikleri anlaşılmaktadır. Teknik alandaki

---

⁴⁷ Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi**, çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1981, s. 103.

⁴⁸ Mücahit Yüksel, “Emevîler Dönemindeki İslâm Toplumuna Hıristiyanların Etkileri”, **İSTEM**, 2016, C.XIV, S.27, s. 101.

⁴⁹ Yüksel, “Emevîler Dönemindeki İslâm Toplumuna Hıristiyanların Etkileri”, s. 105-107.

⁵⁰ Yüksel, “Emevîler Dönemindeki İslâm Toplumuna Hıristiyanların Etkileri”, s. 110-112.

⁵¹ Mücahit Yüksel, **Emevîler Döneminde Hıristiyanlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2016, s.106; İsmail Yiğit, “Emevîler”, **DİA**, C. XI, s. 108.

etkilenme her ne kadar onları güçlendirse de ahlâkî alandaki etkilenmeler, devletin sonunu getiren faktörlerden birisi olur.

İslam tarihiyle ilgilenen birçok oryantalistin de bu etkilenmelerden hareketle Emevîler öncesi dönemi insafsızca eleştirirken Emevîler'e karşı daha kibar ve yer yer övücü ifadeler kullandıkları görülür. Emevîler'e karşı gösterilen bu tavrın, hakkı teslim etme çabasından ziyade Hıristiyan etkisini güzellemeye yönelik bir hareket olarak dikkat çeker.

D. Abbâsîler Dönemi (750-900)

Araştırmamız hicri ilk üç asrı kapsadığı için bu başlıkta Abbâsîlerin ilk bir buçuk asırlık dönemindeki Müslüman-Hıristiyan İlişkilerine değinilmiştir.

Abbâsîlerin kuruluşundan Hârûnürreşîd dönemine kadar olan süre içerisinde askeri konular dışında Müslüman Hıristiyan münasebetlerinde bir durgunluk yaşandığı görülür. Bu durumun Abbâsîlerin o dönemde birtakım iç problemler ile meşgul olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Zira bu dönem içerisinde; İslam devletinin yönetiminin Emevi ailesinden Abbâsîlerin eline geçmesi, akabinde devletin başkentinin Dimeşk'ten Bağdat'a nakledilmesi, dolayısıyla güç merkezinin Suriye'den Irak'a doğru kayması, ayrıca Abdülmelik'in bazı reformları sonucu Yunanca'nın yerini Arapça'nın almış olması gibi birtakım önemli değişiklikler yaşanır.⁵²

Halife Ebû'l-Abbâs es-Seffâh döneminin (750-754) kısa sürmesi ve yukarıda zikredildiği gibi birtakım iç problemler ile meşgul olunması gibi sebeplerden dolayı, bu sürede Hıristiyanlarla herhangi bir ilişki gerçekleşmediği nakledilir.⁵³

Ebû Cafer el-Mansur (754-775) zamanında ise Bizans İmparatoru V. Konstantinos (741-755) ile 756 yılında bir fidiye anlaşması yapılır. Mansur, Abbasiler döneminde Hıristiyanlarla yapılan bu ilk anlaşmayla Bizans İmparatoru V.

⁵² Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, s. 79.

⁵³ Ahmed b. Yahyâ b. Cabir el-Belazîri, **Fütuhu'l-büldan**, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut, Müessesetü'l-Maârif, 1987, s. 262-263; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, Beyrut, Dâru Sadır, 1979, C.5, s. 447.

Konstantinos'un daha önce Malatya ve Erzurum gibi İslam topraklarına saldırısı sırasında aldığı esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmalarını sağlar.⁵⁴

Kaynaklar, Ebû Cafer el-Mansur'un Bizans'tan gelen bazı elçileri birtakım kurallar dahilinde kabul ettiğinden, onlarla çeşitli diyaloglar içerisine girdiğinden ve bazı konularda fikir alışverişinde bulunduğu bahseder. Ayrıca Halife Mansur'un, karşıladığı elçilerin devletin yeni başkenti Bağdat'ı gezip görmelerine özel gayret gösterdiği kaydedilir. Halifeyi ziyarete gelen Bizans elçilerinin, devlet tarafından büyük harcamalar yapılarak kurulan Bağdat'ı, yanlarına verilen refakatçilerle gezmeleri sağlanır.⁵⁵ Ayrıca halifenin V. Konstantinos'a edebiyat ve belagatıyla tanınan kâtibi Umâre b. Hamza'yı elçi olarak gönderdiği nakledilir.⁵⁶

Mansur'un vefatından sonra Muhammed el-Mehdî'nin (755-785) hilafete geçişini kutlamak için gelen heyetler arasında Bizans imparatoru IV. Leon'un (775-780) Tarasius adlı bir elçisinin de bulunduğu zikredilir. Halife ise söz konusu elçinin ağırlanması ile ilgilenmek üzere emri altındakilerden Rabi' b. Yunus'u görevlendirir.⁵⁷ Yine Halife Mehdi'nin 783 senesinde Bizanslılar ile bir fidye anlaşması yaptığı kaynaklarda geçer.⁵⁸

Süryânî tarihçisi Ebû'l-Ferec ise Muhammed el-Mehdî hakkında, uğur, talih ve kehanet konularına ilgi duyduğunu ve büyücülüğe ait kitapları topladığını belirtir. İmparator IV. Leon'un Muhammed el-Mehdî'ye Mısırlıların büyü ve sihir sistemine dair bir kitap ile Mısırlıların Hz. Musa'ya karşı yaptıklarını anlatan bir risaleyi göndermesini de Mehdi'nin bu konulara merakına bağlar.⁵⁹

Dördüncü Abbasi Halifesi Musa el-Hâdî'nin bir yıl kadar kısa süren halifeliğinden sonra kardeşi Hârûnürreşîd (786-809) devlet idaresine gelir. Hârûnürreşîd'in 23 yıllık devlet yönetimi, önceki yıllarla mukayese edildiğinde,

⁵⁴ Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. VII, s. 500; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, C. 5, s. 488

⁵⁵ İbnü'l-Ferra, **Rusulü'l-müluk**, s. 75-76.

⁵⁶ Yakut Hamevi, **Mu'cemü'l-üdeba**, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y., C. XV, s. 242.

⁵⁷ Ya'kûbî, **Tarihü'l-Ya'kûbî**, C. II, s. 394; Hatib el-Bağdadi, **Târîhu Bağdad**, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1931, C. 1, s. 91-92.

⁵⁸ Halife b. Hayyat, **Tarih**, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad, Daru Taybe, 1985, s.439; el-Mes'udî, **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, Beyrut, Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1981, s. 195; el-Makrizi, **el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y., 1853, C. II, s. 192.

⁵⁹ İbnü'l-İbri, **Abu'l-Farac Tarihi**, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK, 1945, C. I, s. 203.

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri açısından daha aktif bir dönem yaşandığı söylenebilir. Hârûnürreşîd, kendi yönetiminde Bizans'a karşı birçok seferler düzenleyip bu seferlere de bizzat kendisi kumanda eder. Ayrıca İslam topraklarına yönelen Bizans'ın akınlarını engelleme maksadıyla Tarsus'u yeniden inşa etmek ve Avasım, Sugur adı verilen sınır bölgelerini güçlendirmek ister.⁶⁰

Hârûnürreşîd döneminin Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bağlamında meydana gelen olaylarından biri de halifenin Bizans İmparatoru VI. Konstantinos'a (780-797) İslam'ı ana hatları ile açıklayan ve İslam'a davet eden bir mektup göndermesidir. Söz konusu mektup Ebû'r-Rabi' Muhammed b. Leys tarafından kaleme alınır.⁶¹

İmparatoriçe İrene ise, Müslümanların fetih gayesiyle yaptıkları seferlerini durdurma amacıyla 798 yılında bir mektup kaleme alarak Sardis piskoposu Euthymius'u ile halifeye gönderir.⁶²

Abbâsî Devleti ile dönemin en güçlü Hıristiyan gücü Bizans arasında münasebetlerin gerildiği hadiselerden birisi de 802 yılında Bizans tahtına çıkan Nikephoros'un (802-811) halifeye gönderdiği mektubudur. İmparator mektubunda, kendisinden önce Bizans tahtında oturan İmparatoriçe İrene'nin çeşitli sebeplerle hata yaptığından bahseder ve devleti küçük düşürücü anlaşmalara imza attığını belirtir. Ayrıca o güne kadar İmparatoriçe İrene tarafından ödenmiş olan vergilerin geri iade edilmesini şart koşar. Aksi takdirde Bizans'ın Abbâsî Devleti'ne savaş açacağını da ifade eder.⁶³

Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in Bizans İmparatoru Nikephoros'un gönderdiği söz konusu mektubu karşısında çok sinirlendiği kaynaklarda şu şekilde nakledilir:

---

⁶⁰Harun er-Reşîd dönemindeki Bizans'a yapılan fetihler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

⁶¹Ahmed Ferid er-Rifâî, **Asrû'l-Me'mun**, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1928, C.2, s.188-236; Muhammed Mahir Hamade, **el-Vesaikü's-siyasiyye ve'l-idariyyetü'l-aide li'l-usur**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981, s. 204-257.

⁶²Hugh Kennedy, "Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century", **Byzantine Diplomacy**, Ed. Jonathan Shepard-Simon Franklin, Cambridge, March, 1990, s. 136.

⁶³Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. VIII, s. 307-308.

“İmparatorun mektubu okunduğunda Harun o derece sinirlendi ki, kimse etrafında duramaz ve yüzüne bakamaz olmuştı. Harun bir divit istedi ve aynı mektubun arkasına şöyle yazdı: Bismillahirrahmanirrahim. Müslümanların Emiri Harun’dan Bizans köpeği Nikephoros’a! Ey kâfirenin oğlu! Mektubunu okudum. Cevabını duymakla kalmayacak aynı zamanda göreceksin. Vesselam!”⁶⁴

Hârûnürreşîd, söz konusu mektubun akabinde o dönemde “Heraklia” olarak bilinen Ereğli’ye Bizans ile savaş yapmak üzere, ordusu ile beraber gider. Bizans İmparatoru, Hârûnürreşîd karşısında bu savaşta mağlup olur ve halifeden yıllık vergi ödeme şartıyla barış ister.⁶⁵

Barış anlaşmasının bir müddet sonra tekrar bozulması üzerine Halife Hârûnürreşîd, 806 yılında büyük bir ordu ile Bizans seferine çıkar ve Ereğli’yi fethettikten sonra Tuvana’ya doğru ilerler. Zor durumda kalan Bizans İmparatoru Nikephoros, Hârûnürreşîd’e metropolit Petros ile Amastra (Amastris) valisi Gregorios’su elçi olarak göndererek anlaşmaya razı olduğunu bildirir. İmparator Nikephoros yıllık 30 veya 50 bin dinar vergi ödemeye ek olarak kendisi için dört, oğlu ve diğer devlet kademesindekiler için ikişer dinar ile ayrıca halifeye cizye ödemeyi kabul etmek zorunda kalır.⁶⁶

Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde savaş ve barışın iç içeliğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir diğer rivayet ise Halife Hârûnürreşîd’in Ereğli’yi fethi sırasında alınan esirler arasında Nikephoros’un oğlunun nişanlısının da bulunmasıdır. İmparator iki özel elçisi aracılığıyla çeşitli hediyelerle birlikte halifeye gönderdiği mektubunda yardımına muhtaç olduğunu belirtir ve oğlunun nişanlısının gönderilmesini rica eder. Halife, Nikephoros’un bu ricasını kabul ederek gelin adayını bir tören eşliğinde kendi otağı içerisinde değerli eşyalar ve kıymetli hediyelerle birlikte Bizans’a gönderir. Buna karşılık imparator halifeye yanında birçok hediyeler bulunan bir elçi yollar.⁶⁷

⁶⁴ İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, C. 6, s. 185; İbnü'l-İbri, **Târîhu muhtasari'd-düvel**, y.y., t.y., s.129; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-nihaye**, Beyrut, Mektebetü'l-Maârif, 1981, C. 10, s. 193-194.

⁶⁵ Taberi, **Târîhu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. VIII, s. 308; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, C. 6, s. 185.

⁶⁶ Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, s. 87-88.

⁶⁷ Taberi, **Târîhu'l-Umem ve'l-Müluk**, C. VIII, s. 321; İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-tarih**, C. 6, s. 196; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-nihaye**, C. 10, s. 203; İbnü'l-İbri, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, s. 209;

Hârûnrreşîd'in ölümünden sonra halife olarak yerine Emin (809-813) geçer. Ancak Halife Emin ile kardeşi Horosan bölge valisi Me'mûn arasındaki taht mücadeleleri sırasında Emin'in öldürülmesi ile Me'mûn'un yirmi yıl sürecek halifelik dönemi (813-833) başlar.

Me'mûn öncesi halifeler döneminde olduğu gibi Me'mûn ve sonrası Abbâsî halifeleri döneminde de Müslümanların o dönemde Hıristiyanlığı temsil eden Bizans ile ilişkileri, savaşların yanı sıra karşılıklı elçilik heyetleri ve hediyelerin gönderilmesi ve bilimsel amaçlı iş birliği şeklinde devam etmesi şeklinde olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

VII-IX YÜZYIL HİRİSTİYAN ARAP YAZARLARI VE BU YAZARLARIN ESERLERİNDE ELE ALINAN ANA KONULAR

A. Patrik Yohannan (?-648)

Hayatı hakkında geniş bir bilgiye sahip olmadığımız Patrik Yohannan (John / Ioannes), 635-648 tarihleri arasında Antakya Ya'kûbî patrikliği yapar.⁶⁸ Patrik Yohannan'ın Mezopotamya Hıristiyanlarına karşı yazmış olduğu Süryânîce mektubun Müslüman-Hıristiyan diyalogu tarihinde bilinen en eski belge olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilir. Bununla birlikte orijinal nüshası British Museum ADD. 17193 numarada kayıtlı olan mektubun yazılış tarihinde ve sıhhatinde birtakım şüpheler vardır.⁶⁹

Mektubun konusu Patrik Yohannan ile Müslüman bir ordu komutanı arasında yapılan dinî bir tartışmadır. Dinî içerikli bu tartışmanın kiminle ve hangi tarihte yapıldığı hususu ihtilaflıdır. Konuyla ilgili araştırmalarda bulunan François Nau, bu olayın Mısır fâtihi Amr b. Âs ile 639'da vuku bulduğunu belirtirken H. Lammens, Humus ordu komutanı Sa'îd b. Âmir ile 644'te cereyan ettiğini nakleder.⁷⁰ Söz konusu mektup, İslam ordusu komutanı ile yapılan tartışmadan bahsettiğinden çalışmamız açısından önemlidir.

Mektuba bakıldığında Bizans'ın resmî kilisesine bağlı, Kadıköy Konsili kararlarını benimsemiş olan Hıristiyanların da tartışma esnasında orada hazır buldukları ve Patrik Yohannan'ı destekledikleri anlaşılır. Hatta söz konusu Hıristiyan topluluk, İslam komutanından patriğin hayatına herhangi bir zarar gelmemesi ve aynı görevde bırakılması için talepte bulunur.⁷¹ Ayrıca komutan, patriğe bütün dünyadaki Hıristiyanların elinde bulunan İncil'in aralarında hiçbir fark olmaksızın aynı olup olmadığını sorar. Buna cevap olarak patrik, dünya

⁶⁸Harman, "Hıristiyanların İslam'a Bakışı", s. 97.

⁶⁹Barbara Roggema, "The Disputation of John and the Emir", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 782.

⁷⁰François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I with 'Amr al-'As", s. 11-46.

⁷¹François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I and ...", s. 27.

Hıristiyanlarının ellerinde bulunan İncil'in tek ve aynı olduğu cevabını verir. Patrik, Hıristiyanların kendi içindeki farklı görüşleri ve mezhepsel ayrılıkları ise her grubun İncil'i farklı yorumlaması olarak açıklar.⁷²

Ayrıca söz konusu mektupta başta Hz. İsa'nın mahiyeti, Hz. Meryem ile ilişkisi ve Hıristiyanlar nazarında Hz. İbrahim, İshâk, Yakup, Musa, Harun ve diğer bütün peygamberlerden bahseder. Patrik, diğer peygamberlerin de İsa'yı bildiklerini fakat zamanla insanların doğru yoldan ayrılıp politeizme saparak ağaç ve taşlardan yaptıkları putlara taptıklarını ifade eder.

Mektupta patriğin teslis konusuna da değindiği görülür. Hiçbir Hıristiyanın üç tanrı ve üç ulûhiyeti kabul etmediğinden bahseder. Mukaddes kitaplarda belirtildiği gibi Baba ve ondan sudûr eden Oğul ile Kutsal Ruh'tan oluşan tek bir Tanrı'nın var olduğunu belirtir.⁷³

İslam komutanı patriğin söyledikleri üzerine Hz. İsa hakkındaki sözlerinin akıl ve nakil açısından ispatlamasını talep eder. Mektuba göre, Hıristiyan muhatapları ile karşılıklı diyaloga giren İslam komutanı onlara miras hukuku ile alakalı birtakım sorular sorar. Soruları sorarken ise İncil'e dayanan kanunlar ile Kur'an arasında bir tercih yapmalarını ister. Bunun üzerine patrik "Bizim kendimize yani İncil'e ait, havarilerin ve kilisenin öğretilerine uygun olan ve doğruyu gösteren âdil bir hukukumuz var" şeklinde net bir cevap verir ve bu karşılıklı tartışma sona erer.⁷⁴

Bir rivayete göre Amr b. Âs başka bir rivayete göre Sa'îd b. Amir ile Patrik Yohannan arasındaki bu tartışmadan Suriyeli tarihçi Michael'in (Michael the Syrian) kroniğinde de bahsedilir. Michael'in naklettiğine göre Patrik Yohannan'ın Eski Ahit ve Yeni Ahit'e dayanarak verdiği sağlam cevaplar karşısında hayretini gizleyemeyen İslam komutanı, Patrik Yohannan'dan İncil'i Arapçaya tercüme etmesini ister. Ancak İsa'nın ulûhiyeti, vaftiz edilmesi ve çarmıha gerilmesi ile ilgili kısımların çıkarılması talebini de ekler. Bunun üzerine ise Patrik Yohannan "Bütün vücudumu paramparça

---

⁷² François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I and ...", s. 24.

⁷³ François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I and ...", s. 24,25.

⁷⁴ François Nau, "Dialogue between the Patriarch John I and ...", s. 26,27.

etseniz bir tek harf bile değiştirmem” der. Daha sonra patriğin gözetiminde İncil Arapçaya tercüme edilerek komutana takdim edilir.⁷⁵

B. Yuhannâ ed-Dımeşkî (679-750)

Hıristiyan azizi, son kilise babası ve teolog olan Yuhannâ/Yahyâ ed-Dımeşkî'nin (يوحنا الدمشقي) asıl adı Yuhannâ b. Sercûn (Serge, Sargun) b. Mansûr b. Sercûn'dur. Çeşitli Hıristiyan kaynakları onu John of Damascus, John Qurin b. Mansûr, Yanah b. Mansûr, İbn Sercûn ve Iyanis b. Mansûr ed-Dımaşkî adıyla anarlar. Yuhannâ, Khrysorrhoeas (altın dilli) adı ile de bilinir. Arapça kaynaklarda ise kendisinden Mansûr b. Sercûn et-Tağlibî olarak söz edilir.⁷⁶ Yuhannâ ed-Dımeşkî Melkit Kilisesine mensup bir Hıristiyan'ın çocuğu olarak, şam'da (Dımeşk) dünyaya gelir.

Doğum ve ölüm tarihleri konusunda kesin bilgiye sahip değiliz. Doğumuyla ilgili 640, 645, 675 ve 679 tarihleri zikredilir.⁷⁷ Kaynakların çoğunluğu doğum tarihi olarak 675 yılını esas alır. 749 veya 750 yıllarında öldüğü konusunda genel kanaat vardır.⁷⁸

Entelektüel bir aile içinde büyüyüp Yunanca ve Arapça ğrenir. Matematik, geometri, müzik, astronomi, retorik, mantık, felsefe ve teoloji eğitimi alır.⁷⁹ Babası, Abdümelik b. Mervân'ın hilâfeti sırasında devletin maliye teşkilâatında görev yapar. Yuhannâ da Abdümelik'in vefatı zerine I. Velid döneminde (705-715) sarayda maliye teşkilatında içe başlar, daha sonra da babasının yerine geçer.

Halife Abdümelik zamanında devlet idaresi Müslüman bürokratlara teslim edilmeye başlamasına rağmen Yuhannâ'nın görevini koruduğu nakledilir. Ancak Halife mer b. Abdülaziz'in idaresini hazmedemediği, diğer taraftan Bizans İmparatoru III. Leon'un ikonalara karşı başlattığı yasa döneminde bu yasağa karşı çıktığı, muhtemelen 718-720 yıllarında bir rivayete göre de Hişâm b. Abdümelik'in

⁷⁵ François Nau, “Dialogue between the Patriarch John I and ...”, s. 16,17.

⁷⁶ Sahas, **John of Damascus on Islam**, s. 7-8, 26.

⁷⁷ mer Faruk Harman, “Yuhannâ ed-Dımaşkî”, **DİA**, C. XXXXIII, s. 580.

⁷⁸ Sahas, **John of Damascus on Islam**, s. 38, 48.

⁷⁹ Philip K. Hitti, **History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present**, London and Basingstoke, Macmillan, 1953, s. 245-246.

hilâfeti döneminde (724-743) görevinden istifa ederek Kudüs (Beytülmağdis) yakınındaki Mâr Saba (St. Sabbas) Manastırı'nda inzivaya çekildiği aktarılır.⁸⁰

Manastır hayatına dair birçok rivayet nakledilen Yuhannâ, manastıra intisabından sonra Kudüs Patriği V. John tarafından papazlığa yükseltilir. Kudüs'te vaizlik yapar, çeşitli dersler verir.⁸¹ Eserlerinin çoğunu Hıristiyan ilahiyatıyla ilgilendiği bu dönemde kaleme alır. Bizans imparatorunun ikonlara yönelik kararına karşı çıktığı için Yuhannâ'ya II. İznik Konsili'nin⁸² (787) kararıyla IX. yüzyıldan itibaren azizlik mertebesi verilir.

Papa XIII. Leon, 19 Ağustos 1890'da yayımladığı bir genelge ile Yuhannâ'ya kilise doktoru unvanını verir, her yılın 27 Mayıs gününü de Katolik kilisesi için Yuhannâ'yı anma günü ilan eder. Doğunun son kilise babası unvanını taşıyan Dımeşkî, öldükten sonra Mâr Saba Manastırı'na gömülür. Cesedinin daha sonra Konstantinapolis'a nakledildiği belirtilmekteyse de mezarının yeri tam olarak bilinmemektedir.⁸³

Entelektüel bir donanıma sahip olan ve Hıristiyan doğu geleneğinin kilise babalarından kabul edilen Yuhannâ'nın, hem kendi din ve kültür çevresinde hem de muhalif olduğu din ve kültürlerle karşı ciddi derecede etkili olduğundan bahsedilir. Doğu kilise geleneğinin, özellikle İslam'a karşı yürütülen kültürel karşıtlığın kurucusu olarak görülen Dımeşkî'nin söylemleri Bizans kilisesince uzun yıllar İslam'la tartışmanın temelini oluşturur. Yine onun İslam konusundaki kendine göre tanım ve yorumları uzun yıllar Bizans Hıristiyanlığında temel yargı olarak kabul edilir.⁸⁴

Yuhannâ'nın eserlerine bakıldığında, Hıristiyanlıktan sapmalarla (Heresi/i'tizâl) mücadele ettiği, Ortodoks Hıristiyan doktrinini yücelttiği, Bizans ikonoklast (ikon kırıcı) hareketine karşı çıktığı ve kendi dini içerisinde yer alan

⁸⁰ Philip K. Hitti, *Târîhü'l-'Arab*, y.y., Dârü'l-keşşâf li'n-neşr, 1961, C.I s. 314; Sahas, **John of Damascus on Islam**, s. 45; Hüseyin Yaşar, "Kur'an Karşısı Söylemin Oluşmasında Yohanna Dımaşkî'nin Etkisi ve Sapkınlar Kitabı", **EKEV Akademi Dergisi**, C. XI, S. 32, 2007, s. 71-88.

⁸¹ Bonifatius Kotter, "John Damascene, St.", **New Catholic Encyclopedia**, Washington, 1967, C. VII, s. 1047-1049.

⁸² Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, çev. Mehmet Aydın, TTK Yay, Ankara, 1990, s. 23-26; Mehmet Aydın, **Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili**, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, 1991, s. 22-24.

⁸³ Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşkî", s. 580.

⁸⁴ Sahas, **John of Damascus on Islam**, s.14.

Ya'kûbîlik, Nestûrîlik gibi diğer mezheplere karşı durduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyanlık konusunda Kutsal Kitab'ı ve patristik öğretiyi sisteme kavuşturmak ve kilisenin litürjik ve ruhanî yaşantısını ıslah etme gibi iki önemli hususu ele alır.⁸⁵ Bunun yanında Yuhannâ'nın kendisinden sonrakilere malzeme teşkil edecek İslam'a dair önemli yazıları vardır.

Yuhannâ'nın Hıristiyan ilahiyatının hemen her sahasında eser kaleme aldığı görülür. Çalışmalarının çoğunluğunu Mâr Saba Manastırı'nda telif eder. Yuhannâ'nın Yunanca kaleme aldığı eserlerinin başlıca konularını Hıristiyan ilahiyatı, İslam'a yönelik eleştiriler, Kitâb-ı Mukaddes yorumu ve ahlâk teşkil eder. Ancak Yuhannâ her şeyden önce bir teologdur ve eserlerinde onun bu yönü ön plana çıkmaktadır.

Yuhannâ'nın Hıristiyan doktrinini, teslis ve diğer Hıristiyan mezheplerine karşı yazdığı reddiyeler dahil birçok eseri vardır.⁸⁶ Konumuzla alakalı olan eserleri şunlardır:

- I. *Bilginin Kaynağı* (Η πηγή της γνώσεως): Hayatının sonlarına doğru muhtemelen 743 yılında yazdığı en meşhur ve en önemli eseridir. Üç bölümden oluşan kitabın birinci bölümü “Capita Philosophica or Dialectica” adını taşımakta ve burada felsefî meseleler ele alınmaktadır. “De Haeresibus” adlı ikinci bölümde Ortodoks inancına göre sapkın öğretiler incelenmektedir. Bu bölümün 100 ve 101. bahsi müellifin İslam'a dair görüşlerini içermektedir. Bu bölümdeki polemikler sonraki zamanlarda Bizans'ta uzun zaman devam ederek Konstantinapolis'in fethi ile Avrupa'ya geçer. Değişik zaman ve mekanlarda geliştirilen İslam'a yönelik reddiye geleneği günümüze kadar devam eder. Ancak Dımeşkî'nin ortaya attığı kalıp yargılar ilk dönemden

---

⁸⁵ Reinhold F. Gleib, “John of Damascus”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, c. 1, s. 295.

⁸⁶ Yuhannâ ed-Dımeşkî'nin eserlerinin İngilizce tercümesi ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. John of Damascus, **Writings**, Çev. Frederic H. Chase, The Fathers of Church; A New Translation, New York, 1958 c. 37; Reinhold F. Gleib, “John of Damascus”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, c. 1, s. 295; Harman, “Yuhannâ ed-Dımeşkî”, s. 581; Ömer Faruk Harman, “Hıristiyanların İslam'a Bakışı”, **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, İstanbul, İSAV, 1993, s. 99; Yaşar, “Kur'an Karşıtı Söylemin Oluşmasında Yohanna Dımeşkî'nin Etkisi ve Sapkınlar Kitabı”, s. 80; Hüseyin Yaşar, **Hıristiyan Dünyasında Kur'an Karşıtı Söylemin Tarihsel Kökleri**, İstanbul, İz Yay., 2010, s. 69-81.

günümüze kadar korunagelmıştır. Üçüncü bölüm “De Fide Orthodoxa” adını taşımaktadır ve Ortodoks inancına dairdir.

- II. Ayrıca kendisine aidiyeti tartışmalı olan Yuhannâ'nın, *Bir Müslümanla Hıristiyan Arasındaki Tartışma (Dialexis Sarakēnou kai Christianou)*⁸⁷ ve *er-Redd 'ale'l-müslimîn* adlı iki eser kaleme aldığı nakledilir.⁸⁸

C. I. Timothy (740-823)

III. Abbâsî halifesi Muhammed el-Mehdî ile yaptığı tartışma ile bilinen Doğu-Suriye patriği I. Timothy, 740 senesinde Irak'ın Erbil şehri yakınlarındaki Hazza'da doğup 823 yılında Bağdat'ta ölür.

Nestûrî Kilisesine mensup olan Patrik I. Timothy, eğitimini ağırlıklı olarak Mâr Abraham bar Dâshandâd Manastırı'nda alır. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu eğitimi Kilise babalarının klasik metinleri üzerinde ve Aristo felsefesi çerçevesinde olur. Timothy'nin kilise hukukuna dair bir eser ve 59 adet mektup kaleme aldığı kaydedilir. Hukuk kitabı ve söz konusu mektuplardan 45 tanesinin edisyon kritikleri yapılarak Almanca tercümesi ile birlikte M. Heimgartner tarafından yayınlanır.⁸⁹

Patrik I. Timothy tarafından kaleme alınan bu mektuplar, Müslüman-Hıristiyan ilişkileri, Kilise hukuku, felsefi ve teolojik tartışmalar olmak üzere söz konusu dönem hakkında önemli bilgiler içerir. 53, 55 ve 57. mektuplarında patriklerin kiliselerini nasıl yönetmesi gerektiğinden ve kendisinin Hıristiyanlar arasındaki davalar için hiyerarşik bir Piskopos-Başpiskopos-Patrik vb. bir hukuk sistemi kurduğundan bahseder. 26, 34 ve 40. mektuplarda Aristotelesçi bir filozofla yaptığı tartışmaya

⁸⁷ Fakat Gustav Pfannmüller bu eseri Ebû Kurrâ'ya nispet etmektedir. Pfannmüller, Ebû Kurrâ'nın söylemleriyle Dimeşki'nin söylemleri birbirinin devamı niteliğinde olduğunu vurgular. Bkz. Hüseyin Yaşar, *Avrupa ve Kur'an: Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir İnceleme*, İzmir, Tibyan Yay., 2002, s. 61.

⁸⁸ Latince ve Yunanca metin esas alınarak İngilizceye tercüme edilen bu diyalogun tam metni için bkz: N. A. Newman (Ed.), *The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)*, s. 144-152; Ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Schadler, “The Dialogue between a Saracen and a Christian”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, C.1, s. 367; Harman, “Yuhannâ ed-Dimaşki”, s. 581.

⁸⁹ Martin Heimgartner, “Timothy I”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, C. 1, s. 515.

değindir. 50. mektupta ise Halife Muhammed el-Mehdî'den çok sayıda kilisenin yeniden inşasına dair izin aldığından söz eder.

Halife Muhammed el-Mehdî ile ilişki içerisinde olduğu anlaşılan I. Timothy, çeşitli yolculuklarda halifeye eşlik ettiğinden ve farklı amaçlarla halifeden önemli miktarda para aldığından bahseder.⁹⁰ I. Timothy'nin Aristoteles'in Topiklerini (*Aristotle's Topics*) Süryânîceden Arapçaya tercümesi ile Halife el-Mehdî tarafından suçlandığı söylene de bu suçlama rivayetinin gerçekçi olduğu hususunda temkinli olmak gerekir.

Öte yandan I. Timothy'nin Patrikliği, o dönemde Sâsânîlerin merkezi konumunda olan Seleucia-Ctesiphon'dan⁹¹ Bağdat'a taşınmasından sonra Patriklik ile Halifelik'in yakın ilişki içine girdiğinden bahsedilir.

I. Timothy'nin Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bağlamındaki en meşhur eseri 59. mektup olup, söz konusu mektupta Abbâsî halifesi Muhammed el-Mehdî ile yapmış olduğu tartışmalardan bahsedilir.⁹²

D. Theodor Ebû Kurra (750-825)

Theodore Ebû Kurra'nın (ثأودورس أبيع قررة) 750 yılında Urfa'da (Edessa) doğup 820-825 yılında yine aynı yerde öldüğü rivayet edilir.⁹³ Doğu Hıristiyanlığının Melkit Kilisesine mensup olan bir Arap ilahiyatçısı olarak bilinir. Hayatı hakkında detaylı ve net bilgiler olmamakla beraber, hayatının ağırlıklı olarak Abbâsîler döneminde Urfa'da geçtiği nakledilir.⁹⁴

Dinî eğitimini Filistin'deki Mâr Saba Manastırı'nda aldığı, burada kendisinden önce yaşayan Yuhannâ ed-Dîmeşkî'nin dinî konulardaki görüşlerini öğrendiği ve

⁹⁰ Martin Heimgartner, "Timothy I", s. 515.

⁹¹ Sâsânî Devletinin merkezi olan *Seleucia-Ctesiphon*, Hıristiyanlığın III. yüzyılda Sâsânî Devleti'nin merkezine ulaşmasından sonra Hıristiyanlık için önemini korumuştur. bkz. Kadir Albayrak, "Keldâniler", *DİA*, C. XXV, s. 208.

⁹² Tartışmaların muhtevası hakkında detaylı bilgi için bkz. L. E. Browne, "The Patriarch Timothy And The Caliph Al-Mahdi", *The Muslim World*, C. 21, Issue 1, s. 38-45.

⁹³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr: Rıza Teceddüd, Tahran ts., s. 26, 207.

⁹⁴ Sidney H. Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*, Princeton, Princeton University Press, 2008, s. 60; John C. Lamoreaux, "Theodore Abû Qurra", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, C.1, s. 439.

bunları eserlerinde işlediği kaydedilir.⁹⁵ Kaynaklara göre genç yaşta Filistin'deki ünlü Mâr Saba Manastırı'nda papazlık görevi üstlenir. İslam egemenliği altındaki bölgelerde yaşayan Hıristiyanlar tarafından Müslüman-Hıristiyan tartışmalarının öncüsü olarak kabul görür ve bu konuda Yuhannâ'nın yolunun şaşmaz bir takipçisi olur.⁹⁶

Her ne kadar Yuhannâ döneminde yaşamasa da Yuhannâ'nın takipçisi ve düşüncelerini sistemleştiren bir kişi olması hasebiyle Hıristiyan literatüründe onun talebesi olarak tanınır. Yuhannâ'nın Ebû Kurra üzerindeki etkisini, Ebû Kurra'nın İslam'a karşı yazdığı eserlerde görmek mümkündür. Dolayısıyla Ebû Kurra'yı anlamak için Yuhannâ'yı da iyi bilmek gerekir.

Muhtemelen 795-812 yılları arasında önemli dinî bir statü olan Harran piskoposu sıfatıyla görev yapan⁹⁷ Ebû Kurra, Melkit Kilisesine mensup ilahiyatçılar arasında felsefi görüşlere hâkimiyeti dolayısıyla filozof ve hakîm, Hıristiyanlığın genel dinî literatürüne vukufiyeti sebebiyle de âlim ve kilise yazarı olarak anılır. Kendisine “Ebû Kurra” (teselli babası)⁹⁸ lakabının verilmesi Müslümanların yönetimine geçen Bizans topraklarında yok olma tehlikesine mâruz kalan Hıristiyan kültürünün kurtarıcısı gibi görülmesi dolayısıyladır. “Kurra”; çöldeki su, vaha anlamındadır.⁹⁹ Bu unvan, onun kendi mezhebinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Çöldeki su, insanların yaşaması için ne kadar önemli ise Ebû Kurra'nın da taraftarları için o kadar önemli olduğu zikredilir.

Bu çerçevede genel olarak hayatına bakıldığında ve eserleri incelendiğinde ömrünün bir yandan İslam'a karşı Hıristiyanlığı, öte yandan da diğer Hıristiyan

⁹⁵ Fuat Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra ve İslam Anlayışı”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006, C. 1, s. 215-226.

⁹⁶ Yaşar, “Kur'an Karşısı Söylemin Oluşmasında Theodor Ebû Qurrâ Harranî'nin Etkisi”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006, C. 2, s. 227-239.

⁹⁷ Ali Bakkal, **Harran okulu**, Şanlıurfa, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, t.y., s. 145.

⁹⁸ Yaşar, “Kur'an Karşısı Söylemin Oluşmasında Theodor ...”, s. 232.

⁹⁹ Kurra, Fu'lâ vezninde çöldeki suyun adıdır. İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Beyrut, Darü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1994, C. 15, s. 176.

mezheplerine karşı Bizans dinî kültürünü temsil eden Melkit mezhebinin görüşlerini savunmakla geçtiği anlaşılmaktadır.

Mâr Saba Manastırı'nda Yuhannâ'nın düşünceleri hâkim olduğundan, Ebû Kurra eserlerinde onun etkisini açıklamaktan ve onun bir öğrencisi olduğunu iftiharla söylemekten hiç çekinmez. Zira Yuhannâ İslam egemenliğine muhalefetin alt yapısını Bizans Hıristiyan geleneği adına hazırlayan önemli bir şahsiyettir. Bu çerçevede Yuhannâ'nın misyonuna sahip çıkmak Ebû Kurra için oldukça önem arz eder. Harran Piskoposluğu görevi esnasında akıllı, hararetli ve belagat sahibi biri olarak kendi dinine önemli hizmetlerde bulunur. Bütün ömrünü muhaliflerini tenkit ederek Hıristiyanlığı savunmaya verir. Buna rağmen bir kısım insanları memnun edemez. Kendisine yönelik bazı suçlamalar yüzünden Antakya Patriği Theodoret tarafından Harran piskoposluğu görevinden 813/814 yılında alınır.¹⁰⁰

Takip eden yıllarda Mâr Saba Manastırı'nın eski papazı, Kudüs Patriği Thomas'a dinî danışmanlık yapmaya başlar. Ebû Kurra'nın eserlerini genel olarak bu dönemde kaleme aldığı ve görüşlerini yaymak ve dinî tartışmalara katılmak üzere Mısır'a, Ermenistan'a, Bağdat'a seyahat ettiği ve Bağdat'ta bazı Mu'tezile âlimleriyle tanıştığı kaydedilir.

Bağdat'ta Abbâsî Halifesi Me'mûn'un (813–833) huzurunda Müslümanlarla tartışırken kendince Kur'an'dan aldığı âyetleri delil gösterip, hocası Yuhannâ'nın metodunu kullanarak, Hıristiyanlığı savunduğu nakledilir.¹⁰¹ Öte yandan Hıristiyan teolojisinde önemli bir yere sahip olan Kadıköy Konsili'nde kararlaştırılan inanç esaslarına sıkı sıkıya bağlı olan Ebû Kurra'nın, heretik gördüğü diğer Hıristiyan gruplara karşı da Kadıköy Konsili'nin kararlarını savunmayı kendisi için bir görev addettiği, Ermenistan sınırından Mısır sınırına kadar geniş bir bölgede Bizans geleneğini sadakatle savunduğu, verilen bilgiler arasındadır.¹⁰²

¹⁰⁰ Yaşar, "Kur'an Karşıtı Söylemin Oluşmasında Theodor ...", s. 232.

¹⁰¹ Alfred Guillaume, "Theodore Abu Qurra As Apologist", **The Moslem World**, C. 15, 1925, s. 42-51; Sidney H. Griffith, "The Prophet Muhammad, His Scripture and His Message According to The Christian Apologies in Arabic and Syriac From the First Abbasid Century", **La Vie Du Prophete Mahomet**, Ed. Toufic Fahd, Paris, Universitaires de France, 1983, s. 100; Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, İstanbul, TTK, 2015, s. 133.

¹⁰² Yaşar, "Kur'an Karşıtı Söylemin Oluşmasında Theodor ...", s. 232.

Dikkat çeken diğer önemli bir nokta VIII. ve IX. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi ve çoğulcu bir kültüre sahip olan Harran'ın, Theodor Ebû Kurra'nın üzerinde yoğun bir etkisi olduğudur. Çünkü o, Mâr Saba Manastırı'nda görev yaparken bile Harran ile olan ilişkisini hiç kesmeyerek maddi ve manevi olarak oradan beslenmeye devam eder.

Ebû Kurra'nın olağanüstü gayretini, diyalektik metodunu, derin teolojik düşüncesini anlamak için tüm çalışmalarını göz önüne almak gerekir. Kendinden önceki nesiller, eserlerini Süryânîce veya Yunanca yazdıkları halde bunlara ilaveten Arapça eser de kaleme alması onun için önemli bir ayrıcalıktır. Diğer taraftan Hıristiyan teolojisinin Bizans geleneği, Arap-İslam dünyasında onun sayesinde tanınmıştır. Değişik gelenek ve mezheplerden pek çok Hıristiyan teoloğunun Ebû Kurra'yı takip ettiğinden, Ortadoğu'da Müslüman-Hıristiyan diyalogunun Arapça olarak devam ettiği görülür.

Hem Kitâb-ı Mukaddes'e hem kilise babalarının metinlerine vâkîf olduğu bilinen Ebû Kurra'nın, Müslümanlarla yaptığı tartışmalarda Kur'an'dan ve hadislerden kendi görüşlerini desteklediğini düşündüğü metinleri zikredebilecek kadar İslam kültürüne de aşina olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³ Ayrıca Yuhannâ ed-Dîmeşkî'nin İslam'a karşı yazdığı reddiyelerde kullandığı usulün yanı sıra mantık ilmi çerçevesinde diyalektiğin bütün imkanlarından da faydalandığı görülür. Bunun en önemli sebebi, Müslümanların Kitâb-ı Mukaddes'ten yapılan alıntılarını tahrif edilmiş olduğu gerekçesiyle kabul etmemeleri olabilir.

İslam'a ve Hıristiyan itizallerine eleştirilerde bulunan Theodor Ebû Kurra'nın Arapça risaleler ve küçük çaplı yazılar, *Opuscula* isimli bir eser ve 52 farklı diyalogtan oluşan Yunanca risaleler kaleme aldığı nakledilir.¹⁰⁴ Ebû Kurra'nın Arapça kaleme aldığı eserlerde İslam'a karşı daha ölçülü ifadeler kullandığı görülürken, kendisine atfedilen Yunanca eserlerde İslam'a ve Hz. Muhammed'e yönelik aşağılayıcı ifadeler

---

¹⁰³ Theodor Ebû Kurra'nın değindiği hadisler için bkz. Elif Tokay, **Continuity and Transformation: Theosis in The Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cardiff, Cardiff University, 2013, s.240

¹⁰⁴ Ayrıca Theodor Ebû Kurra hakkında yazılmış bir doktora çalışması için bkz. Sidney H. Griffith, **The Controversial Theology of Theodore Abû Qurrah (c.750-c.820 AD)**, PhD, The Catholic University of America, Washington, 1978; Griffith, "The Prophet Muhammad, His Scripture ...", s. 105.

yer alır. Araştırmacılar, bunun sebebinin Arapça eserlerin Müslümanlar tarafından kolayca anlaşılabilceği endişesi olduğunu belirtirler.

Kendi geleneği dışında kalan tüm Hıristiyan mezheplerine, ateistlere, diğer din mensuplarına, özellikle de Müslümanlara karşı eser telif eden Ebû Kurra, kaleme aldığı eserler göz önüne alındığında velud biri olduğu görülür.¹⁰⁵ Birçok eseri olmasına rağmen konumuzla ilgili ön plana çıkan bazı eserleri ise şu şekildedir;

- I. *Meymar Vücûdü 'l-Hâlik ve 'd-dîni 'l-kavîm*: (ميمير وجود الخالق والدين القويم) adlı eserinde Ebû Kurra'nın İslam'a dair en derli toplu açıklamaları yer alır. Luvîs Şeyho (Louis Cheikho) tarafından *el-Meşrik* dergisinde yayımlanmış¹⁰⁶ olan bu eserde, doğru dini tespit etmek için dağda yaşayan ve hiçbir şeyden haberi bulunmayan bir kişi olarak bir gün şehre indiğini var sayar. Şehirde çeşitli dinlere mensup insanlarla görüşür ve onların inançlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunur.
- II. *Meymar Yehikku li 'l-insâni hurriyyeten sâbiteten minallâhi fi halîkatihî*: (ميمير يحق للإنسان حرية ثابتة من الله في خلقته) Açıkça İslam'dan ve Müslümanlardan bahsetmemekle birlikte, eserin çeşitli yerlerinde Kur'an'dan âyet imaları vardır.
- III. *Meymar Yehikku ennehû lâ yelzemu'n-Nasâra en yekûlû selâsete âlihîtin*: (ميمير يحق أنه لا يلزم النصارى أن يقولوا ثلاثة آلهة) Teslis hakkında kaleme aldığı risaleler arasında en ayrıntılı olanıdır. Ebû Kurra bu eserde muhaliflerini açıkça belirtmemesine rağmen yazdıklarından eserin hem Müslümanlara hem de Yahudilere karşı kaleme alındığı anlaşılmaktadır.
- IV. *Meymar fi mevti 'l-Mesîh ve innâ izâ kulnâ enne 'l-Mesîhe mâte*: (ميمير في موت المسيح وإنا إذا قلنا أن المسيح مات) Hıristiyanlar arası bir polemikğin ürünü olduğu anlaşılan eserde Mesih'in ölümü konu edilir.
- V. *Meymar fi tahakkuk 'il-İncîl ve enne küllemâ lâ yuhakkikuhu 'l-İncîl fe hüve bâtil*: (ميمير في تحقق الإنجيل وأن كلما لا يحققه الإنجيل فهو باطل) Bu risalede

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. John C. Lamoreaux, "Theodore Abû Qurra", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 439.

¹⁰⁶ Luvîs Şeyho, "Meymer li Teodorus Ebi Kurrâ fi vücûdi 'l-hâlik ve 'd-dîni 'l-kavîm", **el-Meşrik**, 1912, S.15, s. 757-774, 825-842.

insanların neden bâtil olan dinlere karşı temayülü olduğu sorgulanmaktadır. Ayrıca Ebû Kurra'nın risalesinde Kur'an'a ve Müslümanlara karşı açık imâları yer alır.

- VI. *Meymar alâ sebili marifetillâhi ve tahkiki 'l-ibn 'i 'l-ezeli:* (ميمير على سبيل) Allah'ın bilgisine, yani marifetullahı insan aklının erişebileceğine değinen Ebû Kurra, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de Müslümanların ismini zikretmez.
- VII. *Meymar fî ennehû lâ yağfiru li ehadin hatîtetehû:* (ميمير في أنه لا يغفر لأحد) Genel olarak Müslümanların Hıristiyan teolojisine karşı itirazlarına, isim vermeksizin, cevap niteliğinde açıklamalara yer verilir.
- VIII. *Meymar fî tahkiki nâmûsi Mûsa 'l-mukaddesi ve 'l-enbiyâ:* (ميمير في تحقيق) Risaleyi Yahudilere karşı yazmış izlenimi veren Ebû Kurra, Yahudi dinini birçok yönden eleştirmekle beraber, Yahudilik dışındaki dinlerden bahsederken “diğer dinler” ifadesini kullanırken de Müslümanları kastetmektedir.

E. Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî (775-835)

Dönemin önemli Hıristiyan merkezlerinden biri olup Irak'ın kuzeyinde yer alan Tıkrît'te muhtemelen 755 senesinde dünyaya gelir. Tam adı kaynaklarda Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî el-Ya'kûbî es-Süryânî (حبيب بن خدمه أبو رائطة التكريتي) olarak geçer. Ya'kûbî Kilisesine mensup olduğu anlaşılan Ebû Râita, Abbasi Devleti altında yaşayan ilk Hıristiyanlardandır. Kaynaklar Ebû Râita'nın Theodor Ebû Kurra ve Ammâr el-Basrî gibi VIII. ve IX. yüzyılda yaşamış önemli Hıristiyan kelâmcılardan¹⁰⁷ olduğunu nakleder. Ancak kaleme aldığı eserleri

¹⁰⁷ “Kelamcı/Mütekellim” kelimesinin manası; kelâm ilmiyle uğraşan kimse, kelâm âlimi demektir. Ancak burada Hıristiyan birisi için “kelamcı” sıfatını kullanılmasındaki asıl sebep ise İslam'ın özellikle ilk 3 yüzyılında İslam coğrafyası içerisinde Müslüman toplumlarla iç içe yaşamış Hıristiyan âlimlerin İslam kelâmcılarından etkilenerek onların metot ve üsluplarını benimsemiş olmalarıdır. Bundan dolayı Hıristiyan olsalar bile Kelamcı/Mütekellim sıfatı Yuhannâ ed-Dîmeşkî'den başlayarak Theodor Ebû Kurra, Ebû Râita et-Tıkrîtî ve Yahyâ b. Adî gibi isimlere verilmiştir. Bkz. Sidney H. Griffith, “Habib ibn Hidmah Abu Ra'itah, a Christian mutakallim of the First Abbasid Century”, *Oriens Christianus*, 1980, C. 64, s. 161-201.

günümüze kadar ulaşmasına rağmen hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlanır.¹⁰⁸

Habib b. Hıdme nisbesi konusunda farklı birçok rivayetten dolayı araştırmacılar arasında kullanım açısından farklılıklar söz konusudur. Alman müsteşrik Georg Graf, Habib b. Hıdme nisbesini tercih ederken, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur* adlı Arap Hıristiyan Edebiyatına dair kaleme aldığı ansiklopedik eserinde; Ebû Râita'ya Tıkrîtlî olduğu için değil, piskoposluk yaptığı Tıkrît şehrinden dolayı et-Tıkrîfî nisbesinin verildiğini ancak Tıkrîtlî olmadığını belirterek asıl nisbesinin Habîb b. Hadîse¹⁰⁹ olduğunu ifade edip bu konuya dair rivayetlerin varlığından bahseder.¹¹⁰ Buna rağmen çalışmaların geneline bakıldığı zaman “Habib b. Hıdme” rivayetinin daha çok yaygınlık z anlaşılmaktadır.¹¹¹

Hayatı ile ilgili kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz Ebû Râita hakkında kaynaklarda IX. yüzyılın başında meydana gelen üç hadiseden bahsedilir. Birinci rivayete göre, Ebû Raita, Patrik Eşût b. Senbât Ebû Abbas (أشوط بن سنباط الملقب بأبي العباس) tarafından davet edilir ve Patrik onun kendi huzurunda bir münazara gerçekleştirmesini, Melkit Kilisesine bağlılığıyla bilinen Theodor Ebû Kurra'ya karşı Ya'kûbî mezhebini savunmasını ister. Ancak Ebû Râita münazarayı gerçekleştirmek için söz konusu yere çeşitli sebeplerden dolayı gidemez. Bunun üzerine Ya'kûbî mezhebinin akidesini hem açıklayan hem de savunan bir risale yazar ve akrabası olan eş-Şemmâs İlyân en-Nusaybî'yi (Archdeacon Nonnus of Nisibis)¹¹² Patrik huzurunda söz konusu risaleyi okumak ve Theodor Ebû Kurra ile münazara yapmak üzere gönderir. Kaynaklara göre bu olay 815-817 tarihleri arasında gerçekleşir.¹¹³

¹⁰⁸ Selim Dekkâş el-Yesuû, *Ebû Râita Et-Tıkrîfî ve Risâletü Fî's-Sâlûsi'l-Mukaddes*, Beyrut, Dâru'l-Meşrik, 1996, s. 9.

¹⁰⁹ Yazma nüshalar üzerinde Ebû Râita'nın isminde hareke olmamasından kaynaklı çok farklı okunuş şekilleri vardır. Araştırmacıların bir kısmı Ebû Râita'nın ismini, Hadîse (ابن حديته) derken bir kısmı Habîb b. Hudeyse (I) olarak kayda geçirmişlerdir.

¹¹⁰ George, Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Vatikan, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, 1947, s. 438.

¹¹¹ Sidney H. Griffith, “Melkites, Jacobites and the Christological controversies in Arabic in third/ninth-century Syria”, *Syrian Christians Under Islam*, Ed. David Tomas, Leiden, Brill, 2001, s. 49-53.

¹¹² Hakkında geniş bilgi için bkz. Herman G.B. Teule, “Nonnus of Nisibis”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, c.1, s. 743.

¹¹³ Selim Dekkâş el-Yesuû, *Ebû Râita Et-Tıkrîfî ve Risâletü Fî's-Sâlûsi'l-Mukaddes*, s. 10.

İkinci rivayete göre, Ebû Râita, Theodor Ebû Kurra ve Doğu kilisesi metropolitani¹¹⁴ Abdişu Habib İbn Bahrîz¹¹⁵ ile görüşür. İsmi zikredilmeyen resmi olarak görevlendirilmiş bir Müslümanın karşısında Ebû Râita ve Theodor Ebû Kurra arasında teolojik bir tartışma cereyan eder. Bu olay muhtemelen 820'lerde gerçekleşir.¹¹⁶

Üçüncü rivayete göre ise, Süryânî tarihçi (Antakya Ya'kûbî patriği) Michael'in naklettiğine göre Ebû Râita, Ya'kûbî Kilisesinin durumuna dair konuşan 30 kişiden yalnızca birisidir.¹¹⁷

Ebû Râita'nın, İslam düşünce tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan tercüme hareketleri içinde de önemli bir rolü vardır. Dönemine kadar çoğunluğu Süryânîce ve Yunanca dillerinde yazılan reddiye ve apoloji¹¹⁸ türündeki eserlerin Arapça'da ilk örneği Ebû Raita'da görülür.¹¹⁹

Ebû Râita, Ya'kûbî Kilisesini savunmak için altı, Hristiyanlığı İslam'a karşı savunma maksadıyla, ikisi kayıp olmakla birlikte yedi eser kaleme alır. Konumuzla alakalı olan ve Hristiyanlığı İslam'a karşı savunma maksadıyla yazdığı eserleri şu şekildedir,¹²⁰

- I. *Risâletün li-Ebî Râita et-Tıkrîti fî isbâti dîni'n-Nasrâniyyeti ve isbâti's-sâlûsi'l-mukaddes*: (رسالة لأبي رائطة التكريتي في إثبات دين النصرانية إثبات الثالث المقدس)
Bu eser mevcut eserlerinin en uzun ve en kapsamlı olanıdır. Reddiye ve apolejetik türündeki eserlerin Arapçadaki ilk örneğidir.
- II. *er-Risâletü'l-ûlâ fî's-sâlûsi'l-mukaddes*: (الرسالة الأولى في الثالث المقدس) Teslis üzerine Ebû Râita'nın kaleme aldığı en önemli risaledir.

¹¹⁴ Metropolit de denebilir. Hristiyanlıkta bir bölgede söz sahibi olan piskoposa verilen bir isimdir. bkz. Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s. 259.

¹¹⁵ Hakkında geniş bilgi için bkz. Mark N. Swanson, "Abdîshû' ibn Bahrîz", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 550.

¹¹⁶ S.Toenies Keating, "Abû Râ'ita al-Takrîti", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 567.

¹¹⁷ Selim Dekkâş el-Yesuû, **Ebû Râita Et-Tıkrîti ve Risâletü Fî's-Sâlûsi'l-Mukaddes**, s. 11.

¹¹⁸ Yunanca'da "savunma" anlamına gelen Apoloji (apolejetik), Hristiyan geleneğinde ilahiyat bilimlerinin bir dalı olarak kabul edilen ve Hristiyanlığın savunulmasını konu edinen bir yazım türüdür. bkz. Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, s. 38.

¹¹⁹ Keating, "Abû Râ'ita I-Takrîti", s. 583.

¹²⁰ Eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Keating, "Abû Râ'ita al-Takrîti", s. 570; Keating, **Defending the 'people of truth' in the early Islamic period**, s. 71.

- III. *er-Risâletü's-sâniye li-Ebî Râita et-Tıkrîtî fi't-tecessüd*: (الرسالة الثانية في التجسّد)
Bu eserinde ağırlıklı olarak enkarnasyon inancı işlenir. Diğer eserleri ile mukayese edildiği zaman bu eserinde İslam hakkında daha çok referansta bulunduğu görülür.
- IV. *er-Riâletü's-sâniye mine's-sülûsi resâil elletî kâlehâ fi's-sâlûsi'l-mukaddeseti ve't-tecessüd*: (الرسالة الثانية من الثلث رسائل التي قالها في الثالث المقدّس والتجسّد)
Günümüze ulaşmayan bu eserde teslis ve enkarnasyon meselelerini ele alındığı anlaşılmaktadır.
- V. *Şehâdât min kavli't-Tevrâti ve'l-enbiyâi ve'l-kiddîsin*: (شهادات من قول التوراة)
والأنبياء والقديسين) Hıristiyan akidesini savunma kaygısıyla ele alınmış olan bu eser İncil metinlerinin erken bir Arapça çevirisidir.
- VI. *Min kavli Ebî Râita et-Tıkrîtî es-Süryânî üskufü Nusaybîn müstedillen bihî 'alâ'n-Nasrâniyyeti'l-makbûleti mine'd-dâ'îne'l-mübeşşirîn bihâ bi'l-İncili'l-Mukaddes*: (من قول أبي رانطة التكريتي السرياني أسقف نصيبين مستدلا به على النصرانية)
(المقبولة من الداعين المبشرين بها بالإنجيل المقدس) Mu'tezilî bir kelâmcıya referans yaptığı bu metin Ebû Râita'nın İslam dini hakkında bilgi sahibi olduğunu açık bir şekilde gösterir.
- VII. *Risâletün lehû ilâ men bi'l-bahreyni mine'n-Nasâra'l-Magrip*: (رسالة له إلى من)
(بالبحرين من نصارى المغرب) Günümüze bir kısmının ulaştığı bu eserin Hıristiyanların çektiği sıkıntılardan bahsettiği anlaşılmaktadır.

F. Ammâr el-Basrî (800-870)

Muhtemelen 800-850 yılları arasında Basra'da doğduğu ve bu civarda yaşadığı tahmin edilen Ammâr el-Basrî'nin (عمّار البصري) hayatı hakkında elimizde çok kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Ammâr el-Basrî'nin Hıristiyan inancını savunan ve konumuzla ilgili iki önemli risalesi günümüze ulaşmıştır.

- I. *Kitâbü'l-Bürhân 'alâ siyâkati'd-tedbîri'l-İlâhî*: (كتاب البرهان على سيطرة التدبير)
(الإلهي) Tanrının varlığı, Hıristiyanlığın hakikat oluşu, Kitab-ı Mukaddes'in gerçek tanrı sözü oluşu, teslis, İsa'nın iki tabiatlı oluşu, enkarnasyon, haç, vaftiz, evharistya ve ahiret hayatı gibi dini konuları içerir.

- II. *Kitâbü'l-Mesâil ve'l-ecvibe*: (كتاب المسائل والأجوبة) Risalede çeşitli sorulara cevapları verilir. Genel olarak sorular ise Tanrı, Kitab-ı Mukaddes'in Tanrı sözü oluşu, teslis, kurtuluş ve enkarnasyon gibi benzer konulardır.

G. Huneyn b. İshâk (810-873)

Eski Yunan tıbbı ve felsefesinin İslam dünyasına intikalinde önemli rol oynayan Huneyn b. İshâk, kaynaklarda Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (أبو زيد حنين) şeklinde geçer. 810 yılında Irak'ın güneyinde Hire'de doğup, 873 yılında Bağdat'ta hayatını kaybeder. el-İbâdî nisbesiyle anılmasının sebebi, babasının İbâd adıyla bilinen bir Hıristiyan Arap kabilesine mensup olmasıdır.¹²¹

Babasının hekim olmasından dolayı çocuk yaşta iken tıp ilmini öğrenmeye başlar. Doğduğu yer olan Hire'da Süryânîce, bir müddet zaman geçirdiği Cündişâpûr'da Farsça, ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği ve öldüğü şehir olan Bağdat'ta ise Yunanca eğitimi alır.¹²² Henüz genç yaşlarında iken gittiği Bağdat'ta meşhur Hıristiyan hekim Yuhannâ b. Mâseveyh'in¹²³ yanında tıp ilmi tedris eder. Orta Çağ İslam ilim ve kültür tarihinde tercüme ve ilmî araştırmaların yapıldığı Beytülhikme'de önemli bir rol üstlenen Yuhannâ b. Mâseveyh ile bir dönem anlaşamayıp tartışma yaşar. Kaynaklar, Huneyn b. İshâk'ın bu tartışmanın üzerine İskenderiye'ye ve Bizans'a gittiğini nakleder.¹²⁴ Dönemin tıp ve felsefe dili olan Yunancayı ve Arapça bilgisini ilerleterek temel kaynakları toplamış genç bir âlim ve tabip olarak Bağdat'a döner.¹²⁵

Dönemin Abbâsî halifesi Mütevekkil'in şahsî hekimliğini yapmakla birlikte, Me'mûn, Mu'tasım-Billâh, Vâsik-Billâh ve Mütevekkil-Alellâh gibi birçok İslam halifesinin tercümanlığını yaptığı da nakledilir.¹²⁶ İbn Ebî Useybia'nın naklettiği bir rivayete göre, Halife Mütevekkil bir düşmanı için Huneyn b. İshâk'tan zehir

¹²¹ Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, C. XVIII, s. 377

¹²² Monferrer-Sala, Juan Pedro, "Hunayn ibn Ishâq", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, C. 1, s. 768.

¹²³ Abbâsîler döneminin meşhur Süryânî hekimi olan Yuhannâ b. Mâseveyh için bkz. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Mâseveyh", *DİA*, C. XXXXIII, s. 582.

¹²⁴ İbnü'l-Kıftî, *İhbarü'l-ulema bi-ahbari'l-hükema*, thk. Abdülmecid Diyab, Kuveyt, Mektebetu İbn Kuteybe, t.y., s.173; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, s. 258-292.

¹²⁵ Katipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", s. 377.

¹²⁶ Monferrer-Sala, Juan Pedro, "Hunayn ibn Ishâq", s. 768.

hazırlamasını isteyince Huneyn, dinî inanç ve meslekî ahlâkının böyle bir şeye izin vermediğini söyleyerek teklifi reddeder. Bunun üzerine hapse atılan Huneyn, halifenin ısrarlı taleplerini hapiste iken de reddedince Mütevekkil'in güvenini kazanır ve hapisten çıkarılarak onun özel hekimliğine tayin edilir.¹²⁷

Huneyn b. İshâk'ın hayatıyla ilgili zikredilmesi gereken bir diğer husus ise çevresindeki Nestûrî Hıristiyan hekimlerinin çeşitli entrikalarına maruz kalmasıdır. Kaynaklarda kıskanç dindaşları tarafından böyle bir olaya maruz kalmasının temel sebebi olarak Mütevekkil-Alellâh devrinde (847-861), Huneyn'in şöhretinin zirvesine ulaşmış olması görülür. Huneyn, Nestûrî dindaşları arasında yer alan birtakım hekimlerin kendi aleyhindeki tertiplerini *Fîmâ eşâbehû mine'l-miḥan ve 'ş-şedâ'id* adlı eserinde anlatır.¹²⁸

Söz konusu eserde belirtildiğine göre Buhtîşû' b. Cibrâil adlı hekim, hileye başvurarak halifenin huzurunda Huneyn'in bir ikonun üzerine tükürmesini sağlar. Bu durum Huneyn'in "ikonoklast" olarak suçlanmasına yol açar ve bunun sonucunda Huneyn, Bağdat Nestûrîleri'nin dinî lideri olan Theodosios tarafından aforoz edilir. Abbâsî halifesi Mütevekkil de Hıristiyanlığa saygısızlık gösterdiği için olsa gerek Huneyn'i hapse attırarak onu görevinden uzaklaştırır. Daha önemlisi kütüphanesinden mahrum eder. Ancak altı ay sonra halifenin hastalanması üzerine tedavi için çağrılarak hapisten çıkarılıp mevki ve itibarı iade edilir. Buhtîşû' ise sürgüne gönderilir. Bu olay muhtemelen başhekimliğin Buhtîşû' ailesinin elinden alınarak Huneyn'e verilmesiyle ilgilidir. Huneyn, Mütevekkil-Alellâh'tan sonraki dört halife döneminde de önemli mevkilerde bulunur, ancak halifeler artık ilmî ve felsefi meselelere fazla ilgi göstermediğinden son otuz yılında eskisi kadar verimli olamaz.

Tıbbâ dair çok sayıda eseri bulunmakla birlikte Huneyn b. İshâk metafizik, jeofizik, astronomi, zooloji, dil ilimleri ve Hıristiyan teolojisine dair eserler de kaleme almıştır. Mes'ûdî onun bir Tevrat mütercimi olduğunu kaydetmektedir.¹²⁹ Batıda "Johannitus" adıyla tanınan ve İslam dünyasında ilmin gelişmesine hizmet etmiş olan çok yönlü bir ilim ve fikir adamı olan Huneyn b. İshâk'a 260 tercüme ve 100 civarında

¹²⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, s. 261.

¹²⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, s. 262.

¹²⁹ el-Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 112.

eser nisbet edilse de günümüze bu eserlerin çok azı ulaşmıştır. Huneyn b. İshâk'ın konumuzla ilgili, kaleme aldığı eserleri şunlardır:

- I. *Kitâbün ilâ 'Alî b. Yahyâ el-Müneccim, cevâbü kitâbihî fî mâ de 'âhü ileyhi min dîni 'l-İslâm* (كتاب إلى علي بن المنجم جواب كتابه فيما دعاه إليه من دين الإسلام) Müellifin, arkadaşı Ali b. Yahyâ'nın kendisini İslam'a davet eden mektubuna cevabıdır. Eser Ali b. Yahyâ, Huneyn b. İshâk ve Kustâ b. Lûkâ arasındaki yazışmaların toplu neşri içinde yayımlanmıştır. Arapça metinlerin tenkitli neşri Samir Khalîl Samir, Fransızca tercümeleri ise Paul Nwyia tarafından yapılmıştır.¹³⁰
- II. *er-Risâletü fî keyfiyyeti idrâki'd-diyâne* (الرسالة في كيفية إدراك الديانة) Bir makaleden ibaret olan eseri ilk defa Luvîs Şeyho, Fransızca tercümesiyle birlikte neşreder ve eser daha sonra P. S bath tarafından yayımlanır. Bu iki neşri ve üç yazma nüshayı esas alan son ilmî neşrini ise Samir Khalîl Samir gerçekleştirmiştir.¹³¹
- III. *Makâle fi 'l-âcâl* (مقالة في الأجل) Müellifin bir başka teolojik eseridir. Ebû İshâk Mü'temedüddeve İbrâhim b. Assâl adlı bir müellifin *Mecmû 'u usûli'd-dîn ve mesmû 'u mahsûli 'l-yakîn* adıyla 1267-1268 yıllarında derlediği bir mecmuada *Fî keyfiyyeti 'l-i'tikâd fi 'l-a'mâl ve 'l-âcâl 'alâ mezhebi'n-Nasrâniyye* isimli risalenin tahkikli neşri, Samîr Khalil Samîr tarafından yapılmıştır.¹³²

H. Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî (IX. Asır)

Abbasî halifesi Me'mûn'un sarayında itibarlı Hıristiyan bir bilgin olan Abdülmesih el-Kindî'nin (عبد المسيح إسحاق الكندي) hayatı ve kişiliği hakkında günümüze neredeyse hiçbir bilgi ulaşmamıştır.¹³³ Kaynaklarda daha çok Halife Me'mûn'un

¹³⁰ Monferrer-Sala, Juan Pedro, "Hunayn ibn Ishâq", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 769.

¹³¹ Samir Khalîl Samir, "er-Risâletü fî keyfiyyeti idrâki'd-diyâne", **el-Meşrik**, Beyrut, 1997, S. 61/2, s. 345-363.

¹³² Samir Khalîl Samir, "el-Makâle fi 'l-âcâl", **el-Meşrik**, Beyrut, 1991, S. 65/1-2, s. 403-425.

¹³³ Hıristiyan Filozofu "Abdülmesîh bin İshâk el-Kindî" ile İlk İslam filozofu ve Meşşâi okulunun kurucusu "Ebû Yusuf Yakub bin İshâk bin es-Sabbâh el-Kindî" (ö. 252/866)'yi karıştırmamak gerekir. Her şeyden önce Yakub bin İshâk el-Kindî Müslümandır. Hıristiyanlığa karşı yazmış olduğu *Maqâle fi 'r-red 'ale 'n-nasârâ* isimli bir reddiyesi de vardır. Hıristiyanlıktaki teslis akidesini eleştiren bu eserin aslı kaybolmuşsa da Kindî 'ye cevap veren Yahyâ ibn Adî'nin polemiklerinden onun görüşleri tespit edilebilmektedir. bkz. Mahmut Kaya, "Ya'kûb b. İshâk el-Kindî", **DİA**, C. XXVI, s. 41-58; Aydın, **Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları**, s. 36.

yeğeni Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin kendisini Müslüman olmaya davet eden risalesine karşılık İslam dinini eleştirip Hıristiyanlığın evrensel hak din olduğunu ileri süren bir risalenin yazarı olarak bilinir.¹³⁴

Miladi IX. asırda yaşadığı tahmin edilen Kindî, Halife Me'mûn'un gayrimüslim âlimlere karşı müsamahakâr davranması nedeniyle hilafet sarayında kendine bir yer edinmiş olduğu şarkiyatçılar tarafından nakledilir. Abdülmesih el-Kindî'nin Halife Me'mûn'un yeğeni Abdullah b. İsmail el-Hâşimî ile arkadaşlık kurarak onunla hem İslamiyet hem de Hıristiyanlık hakkında bazı tartışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Bu tartışmaya ilk defa Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye* adlı eserinde –ayrıntı vermemekle birlikte– atıfta bulunur.¹³⁵

Risâletü Abdilmesih ile'l-Hâşimî yeruddü bihâ ve yed'ûhu ile'n-Nasrâniyye (رسالة عبد المسيح إلى الهاشمي يردّ بها ويدعوه إلى النصرانية) adlı risale, Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin Kindî'yi İslam'a davet eden mektubuna cevap olarak kaleme alınır. Kindî'nin bu risalesi Batı dünyasında *Apology of Kindî* olarak meşhur olur. Söz konusu risale ilk olarak –çok geç sayılabilecek modern dönemde– Mısır'daki Amerikan misyonerleri tarafından Süryânîce harflerle Arapça olarak (Karşûnî) yazılmış bir metin olarak bulunur.¹³⁶ Kindî'nin risalesinin Arapça olarak ilk neşri Anton Tien tarafından 1880'de, İngilizce özeti ile birlikte ise ilk olarak William Muir tarafından *The Apology of Kindî* adıyla 1882'de yayımlanmıştır.¹³⁷

IX. asırda meydana gelen ancak Müslüman-Hıristiyan ilişkileri tarihi açısından bu kadar kıymetli bir metnin modern dönemde gün yüzüne çıkması ve 1800'de ilk kez

¹³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Abdülmesih b. İshâk el- Kindî”, *DİA*, C. XXVI, s. 38-39; Abdülhamit Birişik, “Kur'an”, *DİA*, C. XXVI, s. 26.

¹³⁵ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye 'Anî'l-kurûnî'l-hâliye*, nşr: Eduard Sachau, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1923, s. 205; Yavuz, “Abdülmesih b. İshâk el- Kindî”, s. 38-39.

¹³⁶ Bu nüsha Dârü'l-Mektebetü'l-Mısriyye'de 1731 numarada kayıtlıdır. bkz. Muhammed Hamdi el-Bekrî, “Risâletü'l-Hâşimî ile'l-Kindî ve reddü'l-Kindî 'aleyhâ”, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, 1947, C. IX, s. 32-33; G. Troupeau, “Abd Al-Masih Al-Kindî”, *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. 5, s. 120.

¹³⁷ William Muir, *The Apology of Al- Kindy, Written at the Court of Al Mâmûn (circa A. H. 215/A.D. 830) in Defense of Christianity Aganist Islam*, London, 1911, s.13-123; Fuat Aydın, “Batı'nın İslam Anlayışının Doğulu Kökenleri ya da Abdülmesih İshâk el-Kindî'nin Risâle'sinin Serencamı”, *Osmanlılar ve Avrupa*, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul, İSAM Yay., 2010, s. 227.

dolaşıma girmesi; yazarı ve mezhebi dahil olmak üzere genel olarak risale hakkında gerçek olup olmadığı, gerçeği ne kadar yansıttığı konusunda tartışmaya neden olur.¹³⁸

Kaynaklar, risalenin müellifi konusunda olduğu gibi yazıldığı dönem hakkında da farklı görüşler ileri sürerler. Örneğin William Muir, risalede Me'mûn'dan, Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî'den ve Bâbek el-Hürremî'nin isyanından (816) bahsedilmiş olması nedeniyle eserin 830 yılında yazılmış olabileceğini ileri sürer. Yine Massignon, müellifin Hanbelî Berbehârî ile ilgili tenkitlerini Taberî'den almasını delil göstererek metnin telif tarihinin 912 yılından sonra olması gerektiğini belirtir. Paul Kraus ise risale ile İbnü'r-Râvendî'nin eserlerinin muhtevası arasındaki benzerlikleri dikkate alarak onun X. yüzyılın başlarında yazıldığı sonucuna varır.¹³⁹

William Muir gibi Batılı araştırmacılar, Kindî'nin risalesine ilişkin yazma nüshaların ilk defa Amerikalı misyonerler tarafından XIX. yüzyılda İstanbul ve Kahire'deki bazı kütüphanelerde bulunduğunu ileri sürerlerse de bunlarla ilgili herhangi bir kütüphane belirtmezler. Bilinen şu ki eserin, Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan nüshaları esas alınarak ilk defa 1880 yılında Londra'da yayımlanmış olduğu ve daha sonra değişik baskılarının yapılmış olduğudur.¹⁴⁰

Öte yandan Müslüman bilim adamları, mevcut risalenin Kindî'ye ait orijinal metin olup olmadığı konusuna tereddütlü yaklaşırlar.¹⁴¹ Bütün bu farklı yaklaşımlara rağmen, Toledolu Peter tarafından 1141 yılında Latinceye çevrildiği düşünülen söz konusu risale, son dönemlerde Müslüman-Hiristiyan polemiki açısından hem Doğuda hem Batıda dikkate alındığı görülür.

İ. Yahyâ b. 'Adî (893-974)

Filozof, mantıkçı, ilahiyatçı ve mütercim olarak tanınan Yahyâ b. Adî Arap asıllı olup tam adı Ebû Zekeriyya Yahyâ b. 'Adî b. Hamid b. Zekeriyya el-Tikrîî el-

---

¹³⁸ N.A. Newman (Ed.), **The Early Christian-Muslim Dialogue**, Hatfield, Pennsylvania 1993, s. 356; Aydın, Fuat, "Batı'nın İslam Anlayışının Doğulu Kökenleri ...", s. 227.

¹³⁹ Yavuz, "Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî", s. 38-39.

¹⁴⁰ Fuat Aydın, **Batı İslam Algısının Arkeolojisi**, Ankara, Eskiye Yay., 2011.

¹⁴¹ Yavuz, "Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî", s. 38-39.

Mantıkî'dir.¹⁴² (أبو زكريا يحيى بن عدي بن حامد بن زكريا النكري المنطقي) Irak'ın başkenti Bağdat yakınlarındaki Tikrît'te doğduğu için el-Tikrîfî, mantık ilminde meşhur olması hasebiyle de el-Mantıkî olarak anılır. Aynı zamanda Ya'kûbî mezhebine mensup Hıristiyan bir filozof olan Yahyâ b. Adî'nin bazı klasik tabakât kitaplarında “Mesîhî”, “Nasrânî” ve “Ya'kûbî” şeklinde de anıldığı görülür.¹⁴³

Yahyâ b. Adî'nin doğumuna dair net bir bilgi olmamakla birlikte klasik tabakat kitapları tarafından 974 yılında öldüğü ve 81 sene yaşamış olduğu nakledilir.¹⁴⁴ Buradan da Yahyâ b. Adî'nin doğumunun yaklaşık olarak 896 yılına rastladığı söylenebilir. Bununla birlikte İbnü'l-Kıftî, başka bir rivayete dayanarak Yahyâ b. Adî'nin ölüm yılının 973 olabileceğinden bahseder.¹⁴⁵

Bağdat'ta ilmî bir atmosferde yetişen Yahyâ b. Adî, mantık ilmindeki otoritesinden ötürü kendisine “el-Muallimü's-Sânî” lakabı verilen Fârâbî ve Fârâbî'nin hocası olan Hıristiyan filozof Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus gibi dönemin meşhur simalarından mantık ve felsefe dersleri alır.¹⁴⁶

Yahyâ b. Adî'nin içinde bulunduğu felsefî ve ilmî çevre “Bağdat Meşşâi Okulu”¹⁴⁷ olarak isimlendirilir. Bağdat Meşşâi Okulu'nun diğer ekollerden farkı ve ihtisas alanı Aristotelesçi külliyatın sıkı metinsel analizleridir. İslam felsefesi geleneğinde Tehzîbu'l-ahlâk literatürü¹⁴⁸ içerisinde ilk eseri kaleme alması ve kendisinden sonraki literatüre kendi eserinin isminin verilmesi, ardından bıraktığı etkiyi göstermektedir.¹⁴⁹ Bilindiği gibi İslam felsefe geleneğine İslam coğrafyasında

¹⁴²Bkz: Sidney H. Griffith, **Yahyâ ibn 'Adî The Reformation of Morals**, Utah, Brigham Young University Press, 2002, s. XIII.

¹⁴³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, nşr: İbrahim Ramazan, Beyrut, Dâru'l-marife, 1994, s. 324; İbnü'l-Kıftî, **Târîhu'l-Hukemâ**, nşr: Julius Lippert, Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung, 1903, s. 361; İbn Ebî Useybia, **Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ**, nşr: Nizar Rıza, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, s. 318.

¹⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 324; İbn Ebî Useybia, **Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ**, s. 318

¹⁴⁵ İbnü'l-Kıftî, **Târîhu'l-Hukemâ**, s. 361.

¹⁴⁶ Beyhaki, **Târîhu hükemai'l-İslâm**, thk. Memduh Hasan Muhammed, Kahire, Mektebeti's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1996, s. 127.

¹⁴⁷ Bağdat Meşşâi Okulu hakkında Bkz. Mahmut Kaya, “Meşşâiyye”, **DİA**, C. XXIX, s. 393.

¹⁴⁸ Tehzîbu'l-Ahlak literatürü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Aydın, “Ahlak”, **DİA**, C. II, s. 10.

¹⁴⁹Eserin Yahyâ İbn Adî'ye aidiyetinde bir takım şüpheler de vardır. “Tehzîbü'l-Ahlak”ın batı dillerine birçok defa tercümesi ve edisyon kritiği yapılmıştır. bkz: Najî al-Takritî, **Yahyâ ibn 'Adî: A Critical Edition and Study of his Tahdhîbal-akhlâq**. Editions Oueidat, Beirut, 1978; Griffith, **Yahyâ ibn 'Adî. The Reformation of Morals**; Zilio-Grandi, Ida, "Il "kitâb tahdîb al-ahlâq" di Yahyâ Ibn 'Adî

yaşamış çeşitli dinlere mensup entelektüeller de önemli katkılarda bulunmuştur. Yahyâ b. Adî, Hıristiyan kimliğiyle İslam medeniyetine katkıda bulunmuş söz konusu filozoflardan birisidir.¹⁵⁰

Yahyâ b. Adî'nin entelektüel kişiliğinin yanı sıra yaşadığı dönemde devam eden tercüme faaliyetlerinde etkin rol aldığı görülür. Bu bağlamda Yahyâ b. Adî, Platon ve Aristoteles gibi önemli filozofların eserlerinden birçok kitap tercüme eder. Nestûrî mezhebine mensup bir Hıristiyan olan hocası Ebû Bişr Mettâ¹⁵¹ ve öğrencisi Yahyâ b. Adî tercüme faaliyetlerinin önemli simalarındandır.¹⁵² Yaşadığı dönemde bizzat tercüme etmediği halde kimi kitapları kendisinin istinsah ettiği de nakledilir. Nitekim İbnü'n-Nedîm, Yahyâ b. Adî'nin Taberî Tefsiri'ni iki defa baştan sona istinsah ettiğini ve komşu ülkelere götürdüğünü bizzat kendisi aktarır.¹⁵³

Hıristiyan kaynaklarına bakıldığında ise Yahyâ b. Adî'nin filozof kişiliğine ve Hıristiyanlık savunmasına daha fazla vurgu yapıldığı görülür. Hatta Yahyâ b. Adî hakkında “Şark Hıristiyanları semasının ilk görkemli yıldızı” şeklinde yakıştırmalar yapılmıştır.¹⁵⁴ Görüldüğü kadarıyla Hıristiyan dünyasında onun Hıristiyan din adamı oluşu mantıkçı ve felsefeci kimliğinden önce gelmektedir.¹⁵⁵

Ebû Süleyman es-Sicistânî, İsa b. Ali, Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi İslam düşünürlerinin yanı sıra İbn Zür'a, İbnü'l-Hammâr, Ebû Ali İbnü's-Semh gibi birçok Süryânî talebe yetiştirdiği verilen bilgiler arasındadır. 975 yılında Bağdat'ta öldüğü zikredilir.¹⁵⁶

Yahyâ b. Adî çok sayıda eser kaleme almıştır. Gerhard Endress *The Works of Yahyâ b. Adî: An Analytical Inventory* başlıklı çalışmasında müellifin 120 eserinden

---

(† 974 / 363): riflessioni sul tema dell'etica nel periodo abbaside", **Silvio Zamorani**, Torino, 2009. Türkçe'ye ise Harun Kuşlu tarafından tercüme ve tahkikli metni 2013 yılında kazandırılmıştır. bkz.: Yahya İbn Adi, **Tehzibü'l-ahlâk**, çev: Harun Kuşlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

¹⁵⁰ Yahya İbn Adi, **Tehzibü'l-ahlâk**, çev. Harun Kuşlu, (Giriş Yazısı).

¹⁵¹ Hocası Ebû Bişr Metta için bkz. Tahsin Görgün, “Mettâ b. Yunus”, **DİA**, C. XXIX, s. 417.

¹⁵² Macid Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Kasım Turhan, İstanbul, İklim Yayınları, 1987, s. 41.

¹⁵³ Yahyâ b. Adî'nin, Müslüman bir âlimin eserini maişet kaygısından dolayı istinsah ettiğine dair rivayetler de vardır. bkz. İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 324.

¹⁵⁴ Harry Austryn Wolfson, **Kelam felsefeleri**, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 40.

¹⁵⁵ Mehmet Nesim Doru, “Yahyâ b. Adî”, **DİA**, C. XLIII, s.237.

¹⁵⁶ İbnü'l-Kiftî, **Târîhu'l-Hukemâ**, s. 363.

bahseder.¹⁵⁷ Sahbân Halîfât ise müellife ait yirmi dört eseri neşrettiği *Maḳâlâtü Yahyâ b. 'Adî* adlı çalışmasında 156 eserden oluşan bir liste verir.¹⁵⁸

Yahyâ b. Adî'nin kaleme aldığı eserlerden araştırmamızla ilgili ön plana çıkan bazı eserleri ise şu şekildedir;

- I. *Tebyînü galati Muhammed b. Hârûn el-ma'rûf bi-Ebî 'İsa el-Verrâk 'ammâ zekerehû fî kitâbihî fî 'r-reddi 'ale's-Selâsi fî rak mine 'n-Nasârâ: (تبيين غلط محمد*¹⁵⁹ (بن هارون المعروف بأبي عيسى الوراق عما ذكره في كتابه في الرد على الثلاث فرق من النصارى Mısır'da tek nüshası bulunan söz konusu risaleye sonraki dönemlerde yaşamış Kıptî yazarlar tarafından atıfların yapıldığı görülür.
- II. *Tebyînü galati Ebî Yûsuf Ya'kub b. İshâk el-Kindî fî makaletihî fî 'r-Red 'ale'n-Nasârâ: (تبيين غلط أبي يوسف يعقوب بن اسحاق الكندي في مقالته في الرد على النصارى)* Yahyâ b. Adî, Müslümanların önceki dönemlerde yazmış oldukları reddiyelere birçok alıntı yaptığı bu risalesinde hem Müslümanların hem de Hıristiyanların aynı zeminde birleşebilecekleri felsefi argümanlar üretir.
- III. *Cevâbün 'an mesâ'il se'ele 'anhâ sâ'il fî 'l-ekânîmi 's-selâse: (جواب عن مسائل*¹⁶⁰ (سأل عنها سائل في الأقسام الثلاثة Cevâbün 'an mesâ'il se'ele 'anhâ sâ'il fî 'l-ekânîmi 's-selâse: Yahyâ b. Adî'nin kaleme aldığı bu risaleye bakıldığı zaman teslis hakkında soru soran bir kişiye cevap olarak kaleme alınmış bu eserde soruların bir Müslüman tarafından sorulduğu hissedilebilir. İki soru üzerinden genel olarak Hıristiyanlıktaki teslis gibi bazı teolojik meseleler ele alınır.
- IV. *Makâle fî vüçûbi 't-te'ennüs: (مقالة في وجوب التأنس)*¹⁶¹ Diyalog şeklinde kaleme alınan bu eser, isimsiz bir kişinin belirli konulardaki itirazlarına Yahyâ b. Adî tarafından verilen cevaplardan oluşur. Yahyâ b. Adî'nin bütün diğer eserleriyle bağlantılı olan bu risalede, Allah'ın birliğine ve Allah'ın bazı sıfatları bağlamında teslise değinilir.

¹⁵⁷Gerhard Endress, *The Works of Yahyâ ibn 'Adî: An Analytical Inventory*, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1977, s. 23-125.

¹⁵⁸Sahban Khalifat, *Yahyâ Ibn 'Adî. The Philosophical Treatises*, Amman, University of Jordan Press, 1988, s. 23-36.

¹⁵⁹Emilio Platti, "Yahyâ b. 'Adî and his Refutation of al-Warrâq's Treatise on the Trinity in Relation to his Other Works", *Christians Arabic Apologetics During the Abbasid Period*, nşr: Samir Khalîl Samir, Jorgen S. Nielsen, Leiden, Brill, 1994, s. 172-191.

¹⁶⁰Augustin Perier, *Petits Traités Apologétiques De Yahya Ben Adi*, s. 28-43.

¹⁶¹Augustin Perier, *Petits Traités Apologétiques De Yahya Ben Adi*, s. 69-86.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HIRİSTİYAN ARAP YAZARLARIN KUR'AN ÂYETLERİNİ VE KUR'ANİ İFADELERİ KULLANIMI

Başta Ortadoğu ve Kuzey Afrika olmak üzere İslam fetihlerinin yayılmasıyla birlikte İslam hakimiyetine giren Hıristiyan gruplar, Kur'an'la doğrudan tanışma fırsatı bulurlar.

Müslümanların gayrimüslimlere karşı pozitif yaklaşımları, Hıristiyan toplulukları önemli ölçüde rahatlatır. Müslümanların hoşgörüsü altında, dinlerinin gereklerini kolaylıkla yerine getirebildikleri gibi Müslümanlarla kurdukları sosyal ve siyasi münasebetler sonucu, devletin üst kademelerine kadar yükselme imkanı da elde ederler. Yuhannâ ed-Dımeşkî, Huneyn b. İshâk ve Abdülmesih b. İshâk el-Kindî gibi Hıristiyan bilginler buna örneklik teşkil eder. Hatta Şam'daki halifelerin ve bölgedeki diğer idarecilerin hizmetinde bulunan en önemli şahsiyetler, başta Yunan medeniyetine ait olmak üzere çeşitli milletlere ait eserleri Arapçaya çevirmek gibi faaliyetlerde ön saflarda yer alırlar. Bunlar genelde yerli Hıristiyanlardan oluşur. Söz konusu şahsiyetler, bu sayede İslam doktrini ve Kur'an hakkında bilgi sahibi olurlar, ayrıca Kur'an'ı kısmen veya tamamen tercüme etme gereği duymazlar.

Öte yandan, erken İslamî dönemde bir kısım Hıristiyan bilginlerin kaleme aldıkları metinler incelendiğinde Kur'an'dan yaptıkları alıntılar, Kur'an'daki bazı bilgileri eleştirmeleri ve kendi dillerinde (Yunanca, Süryânîce, Arapça) Kur'an'a atıf yapmaları, onların bu konuda Kur'an'la ciddi bir temas halinde olduklarını ortaya koyar. Söz konusu dönemde Hıristiyan din bilginleri tarafından yazılan metin ve eserlerdeki genel tutum, başta Kur'an'ın vahiy mahsulü olmadığını ispatlamaya ve Hıristiyanlığı Kur'an'da geçen çeşitli âyetlere karşı savunmaya yöneliktir.

Yine ortaya konan bu eserler incelendiğinde görülüyor ki Hıristiyan din adamlarının Kur'an'la ilgili gündemleri, Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara ve İncil'e yönelik eleştirilere cevap niteliğindedir.

Bu bölümde Bizans'ın da içinde yer aldığı Doğu Hıristiyan dünyasının İslam anlayışının temelleri, İslam karşıtı Hıristiyan geleneğinin gerçek kurucusu olan ve

onun çizmiş olduğu İslam tasviri, kendisinden sonrakiler için hareket noktası haline gelen Yuhannâ ed-Dımeşkî başta olmak üzere Patrik Yohannan, Theodor Ebû Kurra, Ebû Râita, Huneyn b. İshâk, Abdülmesih el-Kindî, Yahyâ b. Adî ve Ammâr el-Basrî gibi erken İslamî dönemdeki Hıristiyan din adamlarının İslam'a ve Kur'an'a yaklaşımları ele alınacaktır. Yukarıdaki Hıristiyan bilginlerin değindikleri bazı Kur'ani ifadeler ve atıf yaptıkları Kur'an âyetlerinden bazı örnekler verilerek, âyet alıntılarını nasıl ve hangi amaçla kullandıkları izah edilmeye çalışılacaktır.

A. KUR'AN'DAN HAREKETLE KUR'AN'IN OTANTİZMİNİ/ ORJİNALLİĞİNİ SORGULAMA

Bu başlıkta, Kur'an'ın otantizmini yani Kur'an'ın orijinal bir kitap olup olmadığını sorgulama amaçlı yapılan alıntılamalara yer verilecektir. Bu tür durumlarda genellikle teslis, İsa'nın Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u olması ve Nisâ sûresi ve çok eşlilik gibi konular üzerinden bazı Kur'an âyetlerine atıfta bulunulmuş olduğu görülür. Bu Kur'an âyetlerine yapılan atıflar üzerinde Kur'an'ın hakikati yansıtmadığı iddiasının altı doldurulmaya çalışılmış ve bu şekilde Kur'an'ın otantizmi sorgulanmak istenmiştir.

1. Tanrı İnancı ve Teslis Meselesi

Hicri ilk üç asırda yaşayan, İslam karşıtı eser kaleme alan Hıristiyan yazarlar teslis konusunda ileri sürdükleri birtakım argümanlarla Müslümanların bu konudaki yaklaşımlarını sorgulayıp Kur'an'ın ve Müslümanların teslis konusundaki iddialarının yersiz olduğunu ileri sürerler.

Nitekim 635-648 tarihleri arasında Antakya Ya'kûbî patrikliği görevinde bulunan Patrik Yohannan, İslam ordusu komutanından bahsettiği mektubunda hiçbir Hıristiyanın üç tanrı ve üç ulûhiyeti kabul etmediğini, kutsal kitaplarda da belirtildiği

gibi Baba ve ondan sudur eden Oğul ile Kutsal Ruh'tan oluşan tek bir tanrının varlığından bahseder.¹⁶²

Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz ile yaptığı dinî içerikli mektuplaşmalarıyla İslam tarihi kaynaklarında yer bulan Bizans İmparatoru III. Leon (717-741) mektuplarında teslis konusuna yer verir. III. Leon, Hıristiyanların üç ilaha inandıklarının Müslümanlar tarafından uydurulduğunu ve bu ithamın gerçeği yansıtmadığını ifade eder. İsa ile Kutsal Ruh'un Tanrı ile ilişkisini, güneşin çevresine yaydığı güneş ışınlarına benzeterek meseleyi açıklamaya çalışır. İmparator III. Leon'a göre güneş ışınlarını güneşten bağımsızmış gibi düşünüp iki güneşin varlığını iddia etmek düşünülemez. Dolayısıyla İsa ile Kutsal Ruh'un tanrı mertebesinde olmadığını ancak Tanrı'dan da farklı düşünülmemeyeceğini ifade eder. Teslis inancını bu şekilde bir benzetme ile izah eden III. Leon, Allah'ın birliği konusunda şu cümleleri söyler: “Biz sadece tek bir Tanrı'yı bilir ve ona inanırız. O yerin ve göğün yaratıcısıdır. Tanrı'nın ‘Kelime’si kutsal ve hikmet sahibidir. Her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi O’dur.”¹⁶³

Miladi X. asrın ön plana çıkan Hıristiyan filozoflarından biri olan Yahyâ b. Adî'nin de din adamı sıfatıyla IX-X. yüzyıllarda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında Tanrı'nın sıfatları bağlamında tevhid ve teslis tartışmalarına katıldığı görülür. Kendisinden önceki birçok Hıristiyan düşünür gibi çeşitli istiareler, benzetmeler (ayna, akıl, güneş vb.) yaparak teslis fikrini açıklamaya çalışır.¹⁶⁴

X. yüzyıl Bağdat'ında yetiştiği felsefi atmosferden etkilenen Yahyâ b. Adî'nin meselelere yaklaşımı kelamcılara benzerlik gösterir. İlk İslam filozofu ve aynı zamanda Meşşâî okulunun kurucusu Yakub b. İshâk b. el-Kindî'ye karşı kaleme aldığı *Tebyînü galati Ebî Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî* (تبیین غلط أبي يوسف يعقوب بن إسحاق) isimli eserinde Yahyâ b. Adî bir Hıristiyan için Tanrı'nın mahiyeti konusundaki temel unsurların Tanrı'nın özü ve sıfatları olduğunu söyler. Bütün teslis düşüncesini Allah'ın sıfatları meselesi üzerine inşa eder ve Allah'ın sıfatlarını teslisin unsurları (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) ile açıklamaya çalışır. Yahyâ b. Adî'ye göre

¹⁶² François Nau, “Dialogue between the Patriarch John I and ...”, s. 27.

¹⁶³ Arthur, “Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III”, s. 301.

¹⁶⁴ Mehmet Nesim Doru, “Yahyâ b. Adî”, *DİA*, C. XLIII, s. 237.

aslında bir olan cevher tesliste cömertlik, hikmet ve kudrete tekabül eder. Allah'ın sıfatlarından biri olan Cömertlik (جود) tesliste Baba'ya, hikmet Oğul'a, kudret Kutsal Ruh'a karşılık gelen sıfattır. Ona göre söz konusu anlamların hiçbiri bunlara sahip olan zâttan ayrı değildir.¹⁶⁵

Yahyâ b. Adî, *Risâle fî sıhhati i'tikâdi'n-Nasârâ fi'l-Bârî* (رسالة في صحة اعتقاد الباري) isimli bir başka eserinde teslisi açıklarken ayna örneğini verir. İbn Adî'ye göre karşı karşıya yerleştirilen aynalarda bir nesnenin üç görüntüsü olmasına rağmen gerçekte söz konusu üç görüntü de bir tek nesneyi yansıtır. Dolayısıyla teslisin de böyle anlaşılması gerektiğini vurgular.¹⁶⁶

Öyle anlaşılıyor ki, erken İslamî dönemde yukarıda görüşlerini verdiğimiz Hıristiyan din adamları ile Müslüman âlimler arasında yaşanan tartışmalardan birisini Müslümanların tanrı inancı ile Hıristiyanlıktaki teslis inancı oluşturur. Miladi III-IV. yüzyıllar arasında şekillenen ve Hıristiyan akidesinin temelini oluşturan, en basit şekliyle “üç uknumlu bir tanrı” olarak tanımlayabileceğimiz teslis, İslam'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tartışmalı bir mesele olmuştur.

Teslis inancının bir tür tek tanrıcılık olduğunu ispatlamaya çalışan Yahyâ b. Adî, “üçlü birlik” düşüncesini İslamî terminolojideki Allah'ın sıfatları meselesi ile açıklamak suretiyle temellendirmeye çalışmaktadır. Ancak onun bu izahı teslis akidesinin taşıdığı çelişkileri ortadan kaldırmaz. Nitekim kendisi de Tanrı'nın mahiyetinin insanın idrak gücünün üstünde bulunduğunu ifade eder.¹⁶⁷

Abbâsîler döneminde Bizans imparatoru VI. Konstantinos'a Halife Hârûnürreşîd'in yazdığı mektupta teslis inancının tutarsızlığı dile getirilir. Hz. İsa'nın ulûhiyyetini ispat için örnek olarak güneş ile güneş ışınları arasında ilgi kurulması tenkit edilir. Hârûnürreşîd'e göre nasıl güneşin ışınlarına güneş, insanın eline insan

¹⁶⁵Metnin Arapça aslı ile birlikte Fransızca tercümesi 1921 yılında Auhustin Perier tarafından yayınlanmıştır. bkz. Augustin Perier, “Tebyînü galaîi Ebî Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî fî makâletihî fi'r-Red 'ale'n-nasârâ-Un traité de Yahyâ ben 'Adî: Défence du dogme de la trinite contre les objections d'al-Kindî”, *Revue de l'orien Chrétien*, Paris, C. 22, s. 5.

¹⁶⁶Yahya b. Adî, “Makâle fî sıhhati itikâdi'n-Nasârâ”, *Makâlâtün li Yahya b. Adî*, ed. Augustin Perier, Paris, 1920, s. 12-15.

¹⁶⁷Emilio Platti, “Yahyâ b. 'Adî and his Refutation of al-Warrâq's Treatise on the Trinity in Relation to his Other Works”, s. 6-7, 26, 31, 38, 67, 103, 197, 204.

denilemezse, Tanrı'nın Ruh'u olduğundan hareketle Hz. İsa'ya da Tanrı denilemez. Allah'ın baba olması, çocuk edinmesi vs. asla düşünülemez.¹⁶⁸

Hıristiyan Arap yazarların genel olarak teslis bağlamında aşağıdaki âyetlere atıf yaptıkları, bu atıflar üzerinden Kur'an'ın yanlışlığına yönelik argümanlar geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu Arap Hıristiyan yazarlar teslis ile Hıristiyanların kastettiği "birliği" Müslümanların anlamadıklarını veyahut anladıklarını ileri sürerler. Hıristiyan yazarlara göre ise Müslümanların yanlış Teslis algısının kaynağı ise Müslümanların birinci dini referans kaynağı olan Kur'an'dır. Hıristiyan yazarların bu konu bağlamındaki sözlerinden dolayı olarak Kur'an'ın yanlış bilgiler içerdiğini ve orijinal/gerçek bir kitap olmadığı anlaşılmaktadır. Teslis bağlamında tartıştıkları meselelerin neredeyse hepsi yukarıda zikrettiğimiz Nisâ sûresinde "(Allah) üçtür demeyin"¹⁶⁹ ve Mâide sûresinde geçen "Andolsun, 'Allah için üçüncüsüdür' diyenler kâfir oldu"¹⁷⁰ ifadelerine cevap niteliğinde olduğu kaydedilir. Ancak bununla birlikte hiçbirinin doğrudan âyetlere referans verdikleri görülmez.

Nisâ sûresinde, teslis hakkında "Meryemoğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) Kelime'si ve kendisinden bir Ruh'tur. Öyleyse Allah'a ve peygamberlerine iman edin, "(Allah) üçtür" demeyin. Kendi iyiliğiniz için buna son verin. Allah ancak bir tek ilahtır. O çocuk sahibi olmaktan uzaktır. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. Vekil olarak Allah yeter"¹⁷¹ ifadeleri yer alır.

Aynı konu ile bağlantılı olarak Mâide sûresi yetmiş ikinci âyette "Andolsun, 'Allah için üçüncüsüdür' diyenler kâfir oldu. Hâlbuki bir tek ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse andolsun onlardan inkâr edenlere elbette elem dolu bir azap dokunacaktır"¹⁷² şeklinde geçer.

---

¹⁶⁸ Ahmed Ferid Rifai, **Asru'l-Me'mun**, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısri,1928, C. II, s. 223.

¹⁶⁹ Nisâ 4:171

¹⁷⁰ Mâide 5:73

¹⁷¹ Nisâ 4:171

¹⁷² Mâide 5:72

2. Hz. İsa ile İlgili Âyetler Üzerinden Yürütülen Polemikler

İslam'a karşı eser kaleme alan Hıristiyan yazarlar Hz. İsa ile ilgili Kur'an'da geçen birtakım âyetler üzerinden argümanlar geliştirmişlerdir. Kur'an'ın Hz. İsa ile ilgili verdiği bilgileri değerlendirerek kendi inançları ile mukayese yoluna giden Arap Hıristiyanların Kur'an'ın ve Müslümanların bu konudaki yaklaşımlarını kendi inançları doğrultusunda sorguladıkları görülür.

Nitekim Antakya Ya'kûbî patriği olan Yohannan'ın bu husustaki fikirlerini Müslüman bir ordu komutanıyla yaptığı tartışmadan öğreniriz. Yohannan'a göre İsa, Tanrı ve Tanrının Kelime'si olup baba tanrıdan doğmuştur. Ezelî ve ebedîdir. Zamanla insanlığın kurtuluşu için Kutsal Ruh ve kutsal bakire Meryem'in şahsında ete kemiğe bürünüp beşer hâlini alır. Hıristiyanlar nazarında İbrahim, İshâk, Yakup, Musa, Harun ve diğer bütün peygamberlerin inançları Müslümanlıktaki ile aynıdır. Patrik'e göre diğer peygamberler de İsa'yı bilmekteler ancak zamanla insanlar, doğru yoldan ayrılıp ağaç ve taşlardan yaptıkları putlara taparak politeist olurlar.¹⁷³ Yine mektuba göre Müslüman komutanın talebi üzerine patrik, İsa hakkındaki inançlarını akıl ve nakil açısından kendine göre ispat etmeye gayret eder.¹⁷⁴

Kaleme aldığı eserleri ile Müslümanlara yönelik eleştirilerin ilk nüvesini oluşturan Yuhannâ ed-Dımeşkî Hz. İsa ile ilgili, Hz. Muhammed'in sözleri olarak gördüğü Kur'an'dan şu şekilde nakiller yapar:

“Muhammed'in söylediklerine göre İsa Mesih, Tanrı'nın Kelam'ı ve Ruh'udur.¹⁷⁵ Aynı zamanda o, mahlûktur ve onun kuludur. Musa ve Harun'un kız kardeşi olan Meryem'den biyolojik olarak evlenmeden (cinsel ilişki) doğmuştur.¹⁷⁶ O, Tanrı'nın kelamı ve ruhunun Meryem'e gerçekten dâhil olduğunu¹⁷⁷ ve Tanrı'nın bir kulu¹⁷⁸ ve peygamberi¹⁷⁹ olan İsa'nın bu şekilde dünyaya geldiğini nakleder. Ona göre, Yahudiler İsa'yı haça germek isterler;¹⁸⁰ ancak onu yakaladıktan sonra sadece onun gölgesini haça

¹⁷³ Sidney H. Griffith, “The Prophet Muhammad, His Scripture ...”, s.100; François Nau, “Dialogue between the Patriarch John I and ...”, s.24,25.

¹⁷⁴ François Nau, “Dialogue between the Patriarch John I and ...”, s. 26,27.

¹⁷⁵ Nisâ 4:171; Âl-i İmran 3:39, 45.

¹⁷⁶ Âl-i İmran 3:47; Meryem 19:20; Enbiya 21:91.

¹⁷⁷ Nisâ 4:171.

¹⁷⁸ Nisâ 4:172; Meryem 19:30; Âl-i İmran3:59; Zuhruf 43:59.

¹⁷⁹ Âl-i İmran 3:39; Nisâ 4:171; Mâide 5:75; Meryem 19:30; Ahzab 33:7.

¹⁸⁰ Âl-i İmran 3:54.

gerebilmişlerdir. O, bizzat Mesih'in kendisinin ne haça gerildiğini ne de ölümü tattığını belirtir.¹⁸¹ Tanrı onu sevdiğinden dolayı onu gökyüzünde kendi yanına almıştır.¹⁸² Yine O, Mesih gökyüzüne çıkar çıkmaz, Tanrı'nın onu sorguya çektiğini de nakleder.¹⁸³ 'Ey İsa! Sen mi: Tanrı'nın oğluyum ve Tanrı'yım, dedin?' Ona göre, İsa şöyle cevap verir: 'Rabbim, bana karşı merhametli ol! Benim böyle bir şey söylemediğimi ve sana kul olmaktan şikâyet etmediğimi bilirsin. Ancak, kötü insanlar benim böyle bir açıklamada bulunduğumu naklettiler; onlar benim adıma yalan söylediler ve hata yaptılar.' Onun anlattığına göre, Tanrı ona şöyle cevap verir: 'Ben, senin böyle bir şey söylemediğini biliyorum.'¹⁸⁴

Yuhannâ ed-Dimeşkî, Hz. İsa'nın haça gerilmesi hadisesi ile ilgili Kur'an'a atfen verdiği bilgide, Yahudilerin Hz. İsa'yı değil onun "gölgesini" haça gerdiklerini ifade eder. Oysa Kur'an'da, Hz. İsa'nın haça gerilmediği bilgisi doğrudur, ancak Kur'an'da onun gölgesi değil, "onlara öyle gösterildiği" ifadesi yer alır.¹⁸⁵

Yuhannâ, yazısının başka bir yerinde ise, Hıristiyanların Hz. İsa'ya Tanrı'nın oğludur ve Tanrı'dır dedikleri için ve Tanrı'nın yanına bir ortak yerleştirmeleri nedeniyle Müslümanların kendilerini "müşrik" olarak isimlendirmelerine şiddetle karşı çıkar. Ona göre, bu inanç Hıristiyanlara peygamberlerin ve Tanrı'nın bir emridir. Yuhannâ Nisâ sûresi 171. âyetteki "Meryemoğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı Kelime'si ve kendisinden bir ruhtur"¹⁸⁶ ifadesine atıfta bulunarak Kur'an'da Hz. İsa'nın, Tanrı'nın Kelâm'ı ve Ruh'u olduğundan bahsedildiğine de işaret eder.¹⁸⁷

Yuhannâ'nın Müslümanların Hıristiyanlar için "müşrik"lik iddiasına karşı cevap bağlamında verdiği bazı bilgiler ilgili Kur'an âyetleri ile örtüşmez. Kur'an'da söz konusu âyette Allah, Hz. İsa'ya sadece kendisini değil, "insanlara kendisini ve annesini Tanrı edinmelerinden sual sorar." Hz. İsa, Allah'a kullukta herhangi bir şikâyetinin olmadığından bahsetmez. Ayrıca, âyette, ne böyle bir iddiayı ortaya atanların ve bunu yazanların olduğundan ne de bunları yapanların "kendi adına yalan

---

¹⁸¹ Nisâ 4:157.

¹⁸² Âl-i İmran 3:55.

¹⁸³ Mâide 5:116-120.

¹⁸⁴ John of Damascus, **Writings**, s.154; Schadler, **John of Damascus and Islam**, s.218-233; Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dimaşkî ...", s.41.

¹⁸⁵ Nisâ 4:157.

¹⁸⁶ Nisâ 4:171.

¹⁸⁷ Peter Schadler, **John of Damascus and Islam...**, s. 225

söyleyenler ve hata yapanlar” olduğundan da bahsedilmez. Aynı zamanda Yuhannâ'nın dediği gibi, Allah'ın “Ben, senin böyle bir şey söylemediğini biliyorum” şeklindeki bir cevabı da âyette yer almaz.

İslam karşıtı Hıristiyan geleneğinin Yuhannâ ed-Dımeşkî'den sonra en önemli temsilcilerinden biri olan Theodore Ebû Kurra ise, Bağdat'ta Abbâsî halifesi Me'mûn'un huzurunda muhtemelen 824 yılında dönemin ileri gelen İslam âlimleri ile yaptığı tartışmada Hz. İsa ile ilgili birçok meseleye değinir.¹⁸⁸ Bu tartışmadan anlaşıldığı kadarıyla Müslümanlar tarafından, Hz. İsa'nın, Tanrı ile aynı olduğunu belirten Ebû Kurra'ya şiddetle karşı çıkılır. Âl-i İmrân sûresi kırk beşinci âyete ve Nisâ sûresi yüz yetmiş birinci âyetlere işaret edilerek Hz. İsa'nın Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı Kelime'si ve Ruh'u olduğu belirtilir. Âl-i İmrân sûresi elli dokuzuncu âyette belirtildiği üzere “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona ‘Ol’ dedi. O da hemen oluverdi”¹⁸⁹ gibi Allah katında İsa'nın durumunun ise Hz. Âdem'in durumu gibi olduğu¹⁹⁰ ifade edilir. Tartışmanın bundan sonraki akışı söz konusu âyetlerdeki ifadelerin açıklaması şeklinde devam eder. Tartışmada hem Müslüman kesim hem de Ebû Kurra Hz. İsa'nın Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u olduğu konusunda hem fikir kalırlar. Ancak Ebû Kurra muhatabından Hz. Âdem'in aksine Hz. İsa'nın mahluk değil, yaratıcı olduğunu kabul etmesi hususunda ısrarcı olur.¹⁹¹

Theodor Ebû Kurra ile Müslüman muhatapları arasında yapılan tartışmada, Hz. İsa'nın Âdemoğullarından biri ve insan olduğunu açıkça ifade eden Yeni Ahit'ten alıntılar hatırlatıldığında Ebû Kurra'nın zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine enkarnasyonla ilgili konulara girip fikirlerini beyan etmeyi tercih eder ve muhatabını karşı soruyla sıkıştırma yolunu seçer. Mâide sûresi 116. âyete dikkat çekerek bu âyette Allah'ın cahil yerine konduğu iddiasında bulunur. Bu âyet mealen şu şekildedir:

---

¹⁸⁸Orijinal nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de numara 70'de kayıtlı olan eser Arapça olarak günümüze kadar ulaşır. Eserin İngilizce tercümesi için bkz. Alfred Guillaume, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, **The Moslem World**, 1925, C. 15, s. 42-51.

¹⁸⁹ Âl-i İmran 3:59.

¹⁹⁰ Nisâ 4:171.

¹⁹¹ Alfred Guillaume, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, **The Muslim World**, C. 15, 1925, s. 46-47.

“Allah kıyamet günü şöyle diyecek: ‘Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin dedin?’ İsa da şöyle diyecek: ‘Seni bütün eksikliklerden uzak tutarım. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem benim için söz konusu olamaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben sende olanı bilemem. Şüphesiz ki yalnızca sen gaybı hakkıyla bilersin.’”

Ebû Kurra'nın muhatabı olan Müslüman kesim âyette yer alan bu sorunun Ebû Kurra'nın anladığı gibi değil, insanlara öğretici ve doğru yolu bulmaları amacıyla sorulduğunu uygun bir şekilde açıklar.¹⁹²

Ebû Kurra'ya göre, Müslümanlar Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi, Hz. İbrahim'in Allah'ın dostu olduğunu ve Hz. Musa'nın da Allah'la konuştuğunu kabul ederler. Ebû Kurra buna dayanarak Allah'ın Ruh'u ve Kelime'si olan Hz. İsa'yı da Allah'ın oğlu olarak vasıflandırmakta bir engel olamayacağını iddia eder. Devam eden tartışmadan bazen Müslümanlarla Hıristiyanların Allah'ın Ruh'u ve Kelime'si gibi ortak terimler kullanmakla birlikte bu terimlere farklı anlamlar yükledikleri anlaşılmaktadır.¹⁹³

Hz. İsa'nın ölümü konusunda Ebû Kurra, Âl-i İmrân 55. âyet (...Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim...) ¹⁹⁴ ve Nisâ 158. âyeti (Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir) ¹⁹⁵ örnek vererek Hz. İsa'nın ölmediğini ve Allah katına kaldırıldığını söyleyince muhatabı ikna olup onun görüşüne katılır. Ebû Kurra, Kur'an'da Hz. İsa'nın bir beşer olan Hz. Âdem'e benzerliğinin vurgulanmasının doğru olduğunu ancak başkalarından farklı olarak onun Allah'ın Ruh'u ve Kelime'si olarak vasıflandığının da göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade eder.¹⁹⁶

Hz. İsa'nın kendi iradesiyle mi, yoksa iradesi dışında mı çarmıha gerildiği, eğer iradesiyle öldürülmüşse Yahudilerin kınanmaması gerektiği eğer iradesi dışında öldürülmüşse o takdirde onun aciz bir tanrı durumuna düşeceği şeklinde Ebû Kurra'ya bir soru yöneltilir. Ebû Kurra söz konusu soruya karşılık şu soru ile cevap verir; “Siz

---

¹⁹²Alfred Guillaume, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, s. 47,48; Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, s.135.

¹⁹³ Alfred Guillaume, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, s. 48.

¹⁹⁴ Âl-i İmrân, 3:55.

¹⁹⁵ Nisâ 4:158.

¹⁹⁶Alfred Guillaume, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, s. 48,49.

bize Allah'a yalan isnat ettiğimizi söylüyorsunuz. Eğer bu onun iradesiyle olmaktaysa bizi kınamamanız gerekir. Eğer onun iradesi dışında ise o takdirde onun için de acziyet söz konusu olmaz mı?" Muhatabı olan Müslüman bu iki hususun birbirleri ile kıyaslanamayacağını belirterek bu düşünceyi reddeder.¹⁹⁷ Tartışmanın devamında Ebû Kurra, Yahudilerin amacının Hz. İsa'yı yok etmek olduğunu, her ne kadar sonuçta Hz. İsa'nın iradesi söz konusu olmuşsa da Yahudilerin kötü niyetleri doğrultusunda bu büyük günahı işledikleri için en ağır cezayı hak ettiklerini vurgular.¹⁹⁸

Bizans imparatoru III. Leon Ömer b. Abdülaziz'e cevaben yazdığı mektupta İsa'nın şahsiyeti ve enkarnasyonu konusunun Hıristiyanların inandıkları gibi olduğunu, Eski ve Yeni Ahit'te bunun bu şekilde geçtiğini ve bu konuda Müslümanların görüşlerini destekleyecek bir bilgiye rastlamadığını ifade eder.¹⁹⁹ Ayrıca İsa'nın Tanrı ile ilişkisi konusunda Kitab-ı Mukaddes'ten nakiller yapar. İsa'nın hem ilahi hem de beşerî yönünün olduğunu belirtir. Birçok sözü ile Tanrı'ya olan ihtiyacını dile getirir. O'nun Baba'nın katından dünyaya geldiğini ve dünyadan ayrıldıktan sonra da tekrar onun yanına gideceğini ifade ederek, Müslümanların düşüncelerine karşı çıkar.²⁰⁰ Ömer b. Abdülaziz'in Tanrı'nın kan ve etten oluşan temiz olmayan ana karnında nasıl durduğu sorusuna verdiği cevapta imparator, bu ifadeyi küçültücü bulduğunu belirtir ve Baba tarafından yaratılan insanın onun temsilcisi olması nedeniyle yaratılanların en şerefli olduğunu söyler. Yine tanrı tarafından yaratılan hiçbir şeyin kirliliğinin insanı kirliliğinden sadece günah olduğunu, onun da Tanrı tarafından yaratılmayıp yasaklandığını ifade eder ve Kitab-ı Mukaddes'ten deliller sunar.²⁰¹

Görülüyor ki Arap Hıristiyan yazarların Hz. İsa bağlamında aşağıda vereceğimiz üç âyeti referans göstermişler ve Hz. İsa merkezli tartışmaları bu âyetler çerçevesinde yapmışlardır. Âyetlerden de anlaşıldığı gibi genel olarak tartışmaların içeriklerinin Hz. İsa'nın bir "Kelime" ve Allah'tan bir "Ruh" olduğu, çarmlıha

---

¹⁹⁷ Alfred Guillaume, "Theodore Abu Qurra as Apologist", s. 49,50; Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, s. 136.

¹⁹⁸ Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri**, s. 140

¹⁹⁹ Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", s. 283-284.

²⁰⁰ Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", s. 311-312.

²⁰¹ Arthur, "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", s. 318-319.

gerilmesi hadisesi ve öldürülme iddiası olduğu görülür. Netice itibariyle Hıristiyan Arap bilginlerin söz konusu âyetleri ele almaları, Kur'an'da geçen Hz. İsa ile ilgili âyetlerden haberdar olduklarını gösterir.

Kur'an'da, Mâide sûresinde kıyamet günü Hz. İsa ile Allah arasında vuku bulacak bir diyalogdan şu şekilde bahsedilir; “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin dedin?”²⁰²

Hz. İsa'nın Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u olduğu meselesi ile ilgili Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinde sırasıyla “...Ey Meryem! Allah seni kendi tarafından bir Kelime ile müjdeliyor ki, adı Meryemoğlu İsa Mesih'dir...”²⁰³ ve “Meryemoğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı Kelime'si ve kendisinden bir Ruh'tur”²⁰⁴ ifadelerine yer verilir.

Hz. İsa'nın çarmıha gerilme hadisesi ile ilgili olarak ise Nisâ sûresinde “...Oysa onu öldürmediler ve çarmıha germediler. Fakat onlara öyle (İsa gibi) gösterildi...” ifadesi yer alır.²⁰⁵

3. İslam'da Tevhid İnancı

Arap Hıristiyan bilginler tevhid inancı bağlamında, İslam'a dair kaleme aldıkları eserlerinde Müslümanların Tanrı inancına değinmişler ve konuda Kur'an'dan belirli âyetlere başvurmuşlardır.

Nitekim bu konuda Yuhannâ ed-Dımeşkî, İslam hakkında Kur'an'dan bahsederken ismini vermeksizin “Kitap” demeyi tercih eder. Yuhannâ, Hz. Muhammed'e verilen “Kitap”tan bahsettikten sonra Kur'an'da geçen Allah inancına değinir. Yuhannâ'ya göre Kur'an, “Bir tek Tanrı'nın olduğunu, O'nun her şeyin yaratıcısı olduğunu, doğurulmadığını ve doğurmadığını”²⁰⁶ söylemektedir.

Ebû Kurra *Vücûdü'l-Hâlik ve'd-dîni'l-kavîm* adlı eserinde Müslümanların tevhid ile ilgili bazı beyanlarına şahit olduğunu kaydeder. Diğer din mensuplarının

---

²⁰² Maide 5:116.

²⁰³ Âl-i İmrân 3:45.

²⁰⁴ Nisâ 4:71.

²⁰⁵ Nisâ 4:157.

²⁰⁶ John of Damascus, **Writings**, s. 153.

Allah'a şirik koştukları için kâfir ve müşrik sayıldıklarını içeren bu beyanlara göre Allah tarafından Hz. Muhammed vasıtasıyla insanlara gönderilen İslam'dan başka bir din olmadığı ve bu dinin tek Allah'a ibadet etmeye, O'na şirik koşturmamaya çağırıldığı belirtilmektedir. Devamında ise helal işleri ve hayırlı amelleri emredip haram ve kötülükten men eden bu dinin; ölümlerin dirileceğini, iyilerin cennetle müjdelendiğini, insanların arzuladığı iyi şeylerle nimetlendirileceğini, bütün bunların zümrülden, yakuttan, altından ve gümüşten saraylarda gerçekleşeceğini, buna benzer diğer şeylerin ebedî olarak verileceğini, günahkârların ise ateşi sönmeyen cehennemle cezalandırılacağını haber verdiği kaydedilir.²⁰⁷

Yuhannâ'nın ve Theodor Ebû Kurra'nın ifadelerine bakıldığından İslam'ın tevhid akidesinin diğer din mensupları tarafından net bir şekilde kavrandığı anlamı çıkarılabilir. Örnek olarak, İslam'ın en basit haliyle akidesi sayılabilecek, tevhid inancı konusundaki Yuhannâ'nın yukarıdaki açıklamalarına bakıldığında, İhlâs sûresini kelimesi kelimesine kitabında zikrettiği görülür.²⁰⁸ Bu durum ise bize Yuhannâ'nın Kur'an metninden haberdar olduğunu veya en azından bir kısmını incelemiş olabileceğini gösterir.

Allah'ın birliği inancının öz olarak ifadesi Kur'an'da İhlâs sûresinde "De ki: 'O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir'" ifadeleri şeklinde yer alır.

4. Kur'an'da Meryem'e "Ey Harun'un kız kardeşi!" Hitabı

Hıristiyan yazarlardan Yuhannâ ed-Dımeşkî, Hz. İsa'ya değinip onun hakkındaki düşüncelerini dile getirdiği kısımda İsa için; "Musa ve Harun'un kız kardeşi olan Meryem'den biyolojik olarak evlenmeden (cinsel ilişki) doğmuştur"²⁰⁹ ifadesini kullanır.

²⁰⁷ İsmail Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *DİA*, C. XXXXI, s. 83

²⁰⁸ İhlâs 112:1-4.

²⁰⁹ John of Damascus, *Writings*, s. 154.

Bu belirtilen ifadelerden Yuhannâ'nın Kur'an'daki âyetlerden doğrudan haberdar olduğu ancak Kur'an'da yer almayan bazı bilgi ve yorumların da eserinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Meryem'i "Musa ve Harun'un kız kardeşi" olarak ifade eder ki, böyle bir bilgi Kur'an'da yer almaz. Muhtemelen Yuhannâ, Hz. Meryem ile ilgili Kur'an'daki "Ey Harun'un kız kardeşi!"²¹⁰ ifadesi ile Hz. Musa ve Hz. Harun'un kız kardeşi olan Miryam'ı karıştırmış olabilir.²¹¹ Oysa Hz. Meryem'e "Harun'un kız kardeşi" denmesi, o dönemde yaygın olan bir kullanıma göre, "Hz. Harun'un ailesinden (neslinden)" anlamına gelmektedir. Nitekim Hz. Meryem'in kuzeni ve Zekeriya (a.s.)'ın eşi olan Elisabet'ten de Luka'da²¹² "Harun kızlarından" diye bahsedilir.

Meryem sûresi 28. âyette; "Ey Harun'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir kimse değildi. Annen de iffetsiz değildi"²¹³ buyrulmaktadır. Âyette Musa ismi geçmemesine rağmen Yuhannâ, bu ismi ilave etmiştir. Kur'an'daki "Ey Harun'un kız kardeşi!" hitabının Meryem'in itibarlı soyuna ima amacıyla söylendiği, yoksa Hz. Harun'un öz kız kardeşi anlamında olmadığı şeklinde anlaşılması gerekir.²¹⁴

B. KUR'AN'DAN HAREKETLE HZ. MUHAMMED'İ SORGULAMA

Kur'an'dan yapılan diğer alıntı türü ise Kur'an'dan hareketle İslam'a eleştirme maksatlı alıntılardır. Bu başlıkta Kur'an âyetlerinden hareketle İslam hedefe alınmış, "tevhid" meselesi bağlamında Kur'an'danki İhlas sûresi, Hz. Meryem, Hz. İsa'nın Kur'an'da geçen Allah ile diyalogu ve Hz. Muhammed'in evlatlığı olan Zeyd'ten boşanan Hz. Zeynep ile evlenmesi gibi konular ele alınmaktadır.

---

²¹⁰ Meryem 19:28.

²¹¹ Sayılar 4:12.

²¹² Luka 1:5.

²¹³ Meryem, 19:28.

²¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1935, C. IV, s. 3298.

1. Müslümanların Kökeni

Hıristiyan yazarlar, Müslüman toplumu tanımlarken kullandıkları İsmailî, Hacerî ve Sarasin gibi kavramlar üzerinden ileri sürdükleri birtakım argümanlarla Müslümanların kökenini sorgulama gayreti içine girmişlerdir. Buradan hareketle Hz. Muhammed'in peygamberliğinin tartışılır olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Nitekim bu konuda Yuhannâ ed-Dımeşkî Müslümanların kökenine dair Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te referanslarını görebileceğimiz şu ifadeleri kullanır:

“Günümüzde hala etkiye sahip olan, Hıristiyan karşıtı İsmaililer vardır. Onların kökeni, İbrahim ve Hanımı Hacer'in oğlu olan İsmail'den gelmektedir. Bundan dolayı, onlara Hacerî veya İsmailî de denir. Onların diğer bir ismi ise Sarasinler'dir. Sarasin kelimesi, 'Sare tarafından boş/mahrum bırakılmış' anlamına gelmekte, zira Hacer, meleğe 'Sare beni mahrum/boş bırakarak gönderdi' şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca onlar putperest idiler ve Sabahyıldızı ile kendi dillerinde 'Kabar' olarak isimlendirdikleri 'büyük' manasına tekabül eden Afrodit'e taparlardı.”²¹⁵

Yuhannâ'nın bu ifadeleri kullanmasındaki amacının, İslam'ın Hz. Muhammed ile birlikte gelmediğini, Müslümanların Hz. Muhammed'den önce de var olan bir topluluk olduğunu ispatlamak olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Yuhannâ, İslam'ın yeni bir din olmadığını söyleyerek İslam'ın ve Kur'an'ın otantizmini sorgulamakta ve Kur'an'ın otoritesini sarsmaya çalışmaktadır.

Kaleme aldığı yazılarına bakıldığı zaman Müslümanlar için üç farklı isim kullandığı görülür. Öncelikle, Müslümanları İsmailîler²¹⁶ olarak isimlendiren Yuhannâ, İslam'ı Hıristiyanlığın içinden çıkan sapık, heretik bir grup olarak görür. Yuhannâ, Müslümanlara İsmaililer diyerek İslam'a etnik bir boyut kazandırarak meseleyi açıklamaya çalışır. Ancak Yuhannâ'nın bu görüşü İslam'ın öğretileriyle bağdaşmaz. Kur'an'da Hz. İsmail'in çeşitli bağlamlarda 12 farklı âyette ismi geçmekle

²¹⁵ John of Damascus, **Writings**, s. 153.

²¹⁶ Araçların kökeninin Hz. İsmail'e dayandığı genel olarak kabul gören bir görüştür. Tekvin'de Hz. İsmail'in soyundan gelenlerin Arabistan'ın kuzeyine yerleştikleri bilgisi yer alır bkz. Tekvin 21:12-18.

birlikte,²¹⁷ Arapların soyunun Hz. İsmail'e dayandığını göstermek için değil, onun bir peygamber olduğunu vurgulamak için Kur'an'da Hz. İsmail'e atıfta bulunulur.²¹⁸

Ayrıca Yuhannâ, İsmailîler'in İslam öncesi eski inançları hakkında putperest bir inanç yapısına sahip olduklarını, Afrodit'e taptıklarını belirtir. Ancak o döneme bakıldığında Arabistan yarımadasının kuzey ve güneyi farklı inanç ve dinler noktasında çeşitlilik arz eder. Özellikle güney Arabistan'da tapınma geleneğinin var olduğu kaynaklar tarafından zikredilir. Bununla beraber merkezî Arabistan'da Yuhannâ'nın görüşlerini destekler mahiyette bilgiler bulunmamaktadır.²¹⁹

Yuhannâ Müslümanlar için ikinci olarak Hz. İsmail'in annesine nispetle Hacerîler ismini kullanır. Yuhannâ ile başlayan bu kullanımın tarih boyunca Müslüman karşıtı polemikçiler tarafından Müslümanları nitelemek için eserlerinde yer aldığı görülür. Yuhannâ'nın "Müslümanlar" kelimesi yerine bilinçli bir şekilde kullandığı bu isimleri, sapık bir mezhep olarak nitelediği İslam ile Yahudi-Hıristiyan geleneği arasındaki ilişkiyi kurmak için kullandığı araştırmacılar tarafından kaydedilir.²²⁰

Yuhannâ'nın Müslümanlar için üçüncü olarak kullandığı isim ise Sarasinler'dir. Kaynaklarda Sarasinler isminin menşei ilgili olarak tarihî, coğrafi ve etnik açıdan birçok bilgiye rastlanılır.²²¹ Yuhannâ ed-Dimeşkî, Sarasinler kelimesinin kökenini Tekvin'deki "Sâre beni mahrum bırakarak kovdu" ifadesine dayandırmaktadır. Ancak Tekvin'de bu şekilde bir ibare bulunmamaktadır. Tekvin'in

²¹⁷ Hz. İsmail'in İslam öncesi geleneklerde ve İslam'daki konumuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "İsmâil", *DİA*, C. XXIII, s. 76-80.

²¹⁸ Kur'an'da geçen âyeti kerimede Hz. İbrahim ve Hz. İsmail birlikte şu şekilde zikredilmektedir; "*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyor. 'Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin' diyorlardı*" bkz. Bakara 2:127.

²¹⁹ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara, 2003, s. 147-167.

²²⁰ Sahas, *John of Damascus on Islam*, s. 71; Hz. Hacer'in İslam kaynaklarındaki yerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Şaban Kuzgun, "Hâcer", *DİA*, C. XIV, s. 431-433.

²²¹ Sarasinler kelimesinin öncelikle Arabistan'ın kuzeyinde oturanlar için kullanıldığı, daha sonraları Arabistan Yarımadası'nda bir yerin ismi olarak kaynaklarda yer aldığı, bunların dışında IV. yüzyılda yaşayan Eusebius gibi tarihçilere göre İsmail'in çocukları için kullanıldığı kaydedilmektedir. Ayrıca, aynı yüzyıllarda yaşayan Sozomene'e tarafından Sare ile ilişkili olarak Araplar için kullanılmaktadır ki, bu kullanım daha çok aşağılayıcı/pejoratif bir anlam içermektedir. Sarasin kelimesi, orta çağda Araplar'la birlikte müslümanların tamamı için kullanılmıştır. Daha sonraları ise, bazen Türkler için, bazen Mağripliler için, bazen de Araplar için kullanıldığı görülür. Sarasin'e kelimesi hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "Sarasinler", *DİA*, C. XXXVI, s. 116-117.

ilgili kısmında Hacer'e nispet edilen söz, "Ben hanımım Saray'ın (Sâre) yanından kaçıyorum"²²² şeklindedir. Kendi referansları içerisinde dahi tutarlı görünmeyen Yuhannâ hakkında bazı Hıristiyan araştırmacılar bile Yuhannâ'nın söz konusu açıklamaları ile kendi sözlerini Hacer'e söylediğini ve bu etimolojik açıklamanın da makul olmadığını vurgularlar.²²³

2. Hz. Muhammed ve Şahitlik Meselesi

Hıristiyan yazarlar şahitlik konusunda ileri sürdükleri birtakım argümanlarla Müslümanların bu konudaki yaklaşımlarını sorgulama gayreti içerisine girmişlerdir. Buradan hareketle de özel anlamda, Hz. Muhammed'in risaletinin gerçek olmadığı, vahiy almadığı ve şahitliğinin olup olmadığı konularını tartışarak onun peygamberliğini tartışılır hâle getirmeye çalışmışlardır. Arap Hıristiyan yazarlar, Hz. Muhammed'i yalancılık ve önceki vahiyleri kullanarak bir kutsal metin uydurmakla suçlamaktadırlar.

Nitekim bu konuda Yuhannâ ed-Dımeşkî, Müslümanlar ve Hz. Muhammed hakkında şu ifadeleri kullanır:

"İmparator Herakleios zamanına kadar onlar apaçık putperest idiler. Fakat o zamandan bugüne onların arasında Mameth (Muhammed) adında bir yalancı peygamber ortaya çıktı. Tevrat ve İncil'i öğrendikten sonra, Aryüschü bir rahip ile karşılaştı ve kendi sapıklığını şekillendirdi."²²⁴

Yuhannâ'nın iddiasına göre Müslümanlar, Bizans imparatoru Herakleios döneminde putperestliği terk ederler ve yalancı bir peygamberin peşinden giderler. Yuhannâ'nın bahsettiği dönem muhtemelen Hz. Peygamber'in çevresindeki insanları İslam'a davete başladığı 610 yılı olmalıdır. Zira tarihî veriler bize 610 yılının İmparator Herakleios'un²²⁵ dönemine tekabül ettiğini gösterir.

---

²²² Tekvin 16:8.

²²³ Khoury, *Les Theologiens Byzantins et l'Islam*, s. 60.

²²⁴ John of Damascus, *Writings*, s. 153.

²²⁵ İslam kaynaklarında "Hirakl" (هرقل) şeklinde kaydedilen ve diğer Bizans imparatorları gibi "kayser, kayserü'r-Rûm, azîmü'r-Rûm, melikü'r-Rûm" unvanlarıyla da anılan Herakleios (610-641) döneminde yaklaşık 850 yıllık İslam-Bizans ilişkilerinin temeli atılır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mekkelilerle imzalanan Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra dönemin ileri gelen devlet başkanlarına İslam'a davet amacıyla gönderdiği mektuplardan birisini de Dihye b. Halife aracılığıyla Herakleios'a

Aynı zamanda Yuhannâ, Hz. Muhammed hakkında “İnsanlara karşı kendini Allah’tan korkan biri gibi göstererek cennetten kendisine Tanrı tarafından bir kutsal yazı indirildiği söylentisini yaydı”²²⁶ ifadelerini kullanır. Bu şekilde Hz. Muhammed’in insanları İslam’a davet ederken kullandığı üsluba değinir. Yuhannâ bu ifadeleri ile adeta Hz. Muhammed’i iyi niyetli insanları kandırarak doğru yoldan saptıran, sapık biri gibi göstermeye çalışır. Bu cümlelerde ön plana çıkan İslam hakkındaki genel algı, Hz. Muhammed’in insanları din değiştirmeye zorlamaktan ziyade, insanları kandırarak dinini yaydığıdır.²²⁷

Ayrıca Yuhannâ, daha önceki kutsal kitapların ya da peygamberlerin Hz. Muhammed’in peygamberliğini haber vermediği iddiasını ortaya atarak, bu hususta şu ifadeleri kullanır:

“Mademki şahit olmadan hiçbir şey yapmamanızı veya hiçbir şey almamanızı istiyor; o halde siz ona (Hz. Muhammed’e) ‘sen önce peygamberliğin Tanrı’dan geldiğini şahitlerle ispat et’ demeniz gerekirdi. Biz ‘hangi kitap, senin lehinde şahitlik yapmakta’ diye sorduğumuz zaman ise bütün utançlarıyla susuyorlar. Haklı olarak biz onlara diyoruz ki; ‘Sizin, bir kadınla evlenmenize, pazarda bir şeyler satın almanıza şahitsiz müsaade edilmez ve yine tek bir şahit olmadan ne eşek ne de bir koyun alınabileceğini kabul etmiyorsunuz. Yani eşlerinizi, malınızı mülkünüzü, eşek ve diğer şeyleri şahitle alıp satıyorsunuz da neden sadece imanınızı ve kitabınızı şahitsiz kabul ediyorsunuz?’ Çünkü size bu kitabı veren hiçbir yerden bir delile sahip değil. Hiçbir delile sahip olmadığı gibi, önceden de kitabın ona verileceğine dair bir kanıtı yok.”²²⁸

Yine Yuhannâ’nın Hz. Muhammed merkezli yürüttüğü tartışmalardan birisi de vahyin rüya yoluyla gelmesidir. O, rüya yoluyla Hz. Muhammed’e vahiy gelişinden hafife alır bir üslupla bahsederek bu konuda şu ifadeleri kullanır;

“Neden Tanrı, Tur dağında Musa’ya bir bulut görünümünde Tevrat’ı verdi de sizin toplumunuza neden kanunu bu şekilde vermedi? Bütün bu sorulara ‘Tanrı dilediğini yapar’ şeklinde cevap veriyorlar. Ancak biz

---

gönderir (628). Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, C. XVII, s. 210-215.

²²⁶ John of Damascus, *Writings*, s. 153.

²²⁷ Hz. Muhammed’in, masum insanları kandırarak doğru yoldan saptıran bir ‘fitneci’ olarak takdim edilmesi Yuhannâ ed-Dımeşkî ile başlar ve Ortaçağ’da kaleme alınan çeşitli eserlerde de dile getirilmeye devam eder bkz. Tolan, *Saracens*, s. 44.

²²⁸ John of Damascus, *Writings*, s. 155.

soruyoruz; bu kitap peygamberinize nasıl geldi? Onlar ‘peygamber uyurken yukarıdan ona inzal olduğu şeklinde açıklamada bulunuyorlar...’²²⁹

Yuhannâ’nın Arapçaya hâkim olmasına rağmen, kaleme aldığı metinlerde Hz. Muhammed’in ismini telaffuz etmemesi ve Yunanca ‘Mameth’ ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Ayrıca Yuhannâ, Hz. Muhammed’in yalancı bir peygamber olduğunu iddia eder ve kaynaklarının da Tevrat ve İncil olduğunu belirtir. Yuhannâ’nın dikkat çeken iddialarından birisi de Hz. Muhammed’in bu sapkın fikirleri öğrendiği kişinin Monofizit bir din adamı değil, Aryüsçü bir rahip olmasıdır.²³⁰ Yuhannâ’nın bu şekilde bir ifade kullanmasının; Aryüsçü mezhep anlayışı ile İslam’daki bazı görüşlerin paralellik arz etmesi, Aryüs’e göre Baba’nın rolünün ön planda olması, Kutsal Ruh’un arka planda kalması ve bunların İslam’daki tevhid inancını destekler mahiyette olmasıyla alakalı olduğu yönünde yorumlar da vardır.²³¹

İlk defa Yuhannâ tarafından ortaya atılan, daha önceki kutsal kitapların ya da peygamberlerin Hz. Muhammed’in peygamberliğini haber vermediği iddiası, sonraki yüzyıllarda İslam’a karşı reddiye kaleme alan Hıristiyan din adamları tarafından da dile getirildiği görülür. Yuhannâ’nın bu iddialarına karşın, Kur’an’da Hz. Muhammed’in geleceğinin önceki kitaplarda haber verilmesi ile ilgili olarak doğrudan Hz. İsa’dan bir nakil söz konusudur. Meryem oğlu İsa, “Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah’ın size, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim” demişti.²³² Hıristiyanların ellerindeki kutsal kitaplarda açıkça yazılmamış olması, Kur’an’da Hıristiyanların kutsal kitaplarının tahrif edilmiş olmasıyla açıklanır.²³³

²²⁹ John of Damascus, **Writings**, s. 154,155.

²³⁰ Hz. Muhammed’in, Kur’an’da verdiği bilgileri hıristiyan bilginlerden öğrendiğine dair iddialarla ilgili olarak genellikle, Hz. Muhammed’in Suriye’ye yaptığı seyahatler esnasında karşılaştığı Nestûrî bir papaz olan Bahira’dan, Hz. Hatice’nin akrabası Varaka b. Nevfel’den, çoğunluğunu hıristiyanların oluşturduğu Necran kabilesi ve onların piskoposu olan Kus b. Saide veya o dönemde yaptığı seyahatlerde karşılaştığı Nestûrî veya Yakubî gibi monofizit mezheplere mensup kimseler olabileceği kaynaklarda zikredilir. bkz. Barbara Roggema, **The Legend of Sergius Bahira: Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam**, Leiden and Boston, Brill, 2009.

²³¹ Bilal Baş, **Bir Hıristiyanlık Mezhebi Olarak Aryüsçülük**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016, s. 33.

²³² Saf 61:6.

²³³ Araf 7:157.

Yuhannâ'dan konumuzla ilgili yapılan bütün alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla o, Hz. Muhammed'in hakiki bir peygamber olmadığını iddia eder. İddiasını destekleme bağlamında vahiy hususunda vurgu yaptığı en temel nokta, vahyin insanların huzurunda gerçekleşmemesi ve hiçbir şahit olmadan alınmış olmasıdır. Oysa vahyin, rüya dahil, çeşitli şekillerde gelmesinin referanslarını Eski Ahit metinlerinde görmek mümkündür. Yuhannâ'nın üzerinde ısrarla durduğu "vahyin rüya yoluyla gelmesi" durumu, Eski Ahit metinlerinde şu şekilde ifade edilir: "Ve dedi: 'Şimdi sözlerimi dinleyin; eğer aranızda bir peygamber varsa, ben, Rab, rü'yette ona kendimi bildireceğim, rüyada onunla söyleyeceğim.'"²³⁴ Eski Ahit metinlerinde vahyin rüya yoluyla gelmesi hakkında, Laban'ın gördüğü rüya, Yakup'un rüyası, Yusuf'un rüyası gibi örnekler çoğaltılabilir.²³⁵

Kur'an'da aile hukukunun tespitinde, tescilinde ve korunmasında,²³⁶ ekonomik ilişkilerde,²³⁷ vasiyet²³⁸ gibi konularda şahide büyük önem verilir. Yuhannâ, Kur'an üzerinden Hz. Muhammed'i örnek vererek Kur'an'ın otoritesini sarsmaya çalışmakta ve İslam'da şahitliğin bu kadar önemli olmasına rağmen Hz. Muhammed'in peygamberliğinin şahitsiz olması nasıl mümkün olduğunu sorgulamaktadır. İfadelerinden İslamî muamelattaki şahidin önemini bildiği anlaşılan Yuhannâ, buradan hareketle Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna, Hz. Peygamber'in de gerçek peygamber olduğuna dair şahidin olmadığını ileri sürüyor.

3. Çok Eşlilik ve Boşanma Konusu

Arap Hıristiyan yazarlar İslam'daki çok eşlilik ve boşanma konusunda birtakım iddialar ileri sürerek Kur'an'daki belirli hükümleri eleştirmişlerdir. Buradan hareketle Hz. Muhammed'in de İslam'daki bu hükümleri kendi isteğine göre kullandığını savunan Hıristiyanlar dolaylı bir şekilde Kur'an'ın bu noktalardan tartışılır bir husus olduğunu iddia etmişlerdir.

---

²³⁴ Sayılar 12:6.

²³⁵ "Ve Allah gece rüyasında Arami Labana gelip ona dedi." b kz. Tekvin 31:24. Diğerleri için b kz. Tekvin, 28:12; 37. Ayrıca, Firavun ve Nabukednazar'ın görmüş oldukları rüyaların ilâhî uyarılar içermesi yine Eski Ahid'de yer alan rüya türlerindedir. b kz. Tekvin 40; Daniel 2.

²³⁶ Nur 24:2, 4, 6, 9, 13; Nisâ 4:15; Talak 65:2.

²³⁷ Bakara 2:282-283.

²³⁸ Maide 5:106-108.

Nitekim bu konuda Hıristiyan bilginlerinden Yuhannâ ed-Dımeşkî, çok eşlilik ve boşanma konusu bağlamında Kur'an'daki bazı sûrelere atıflar yaparak birtakım açıklamalarda bulunur. Yuhannâ, Nisâ sûresi ile ilgili şu ifadeleri kullanır: “Bu sûrede nikâhlı dört kadın alınabileceği yazılıdır. Nikâhlı kadınların yanında, gücü yeterse bin kadın, bunun yanında, istediği kadar kadını dört nikâhlı kadının yanında vesayeti altında tutabilir.”²³⁹

Bunun yanı sıra Kur'an'daki boşanma hükümlerine temas eden Yuhannâ, kadınların kocalarından boşanma durumunun tamamıyla erkeğin elinde olduğuna şu cümlelerle işaret eder: “Eşlerinden birini boşamak istediği zaman kendi arzusuna göre göre boşar ve diğerini alır.”²⁴⁰ Yuhannâ, Müslümanların kadını metalaştırdığı ve kadının boşanırken de tekrar evlendirilirken de kendi rızasına başvurulmadığını yukarıdaki sözleri ile ima eder.

Yuhannâ'nın İslam'da evlilik hakkında vermiş olduğu söz konusu bilgiler Kur'an'daki ilgili âyetlerle tam olarak örtüşmez.

Yuhannâ'nın Kur'an'ın bazı sûrelerinden bahsetmesi, sûre isimlerini zikretmesi ve sûrelerin içeriğine yönelik bilgiler vermesi; Kur'an hakkında bilgisinin olduğunu gösterir. Ancak Kur'an hakkındaki bu bilgilerini farklı şekilde dile getirmesi meseleleri çarpıttığı, en azından maksatlı bir insiyatif kullandığı hissini uyandırıyor. Eserinde, “Kadınlar” olarak tercüme edebileceğimiz Nisâ (النساء) kavramını “Kadın” olarak tercüme etmesi ve bu sûrede kadınlarla ilgili ciddi düzenlemelerin yer aldığını iddia etmesi olaya maksatlı olarak yaklaştığına örnek olarak gösterilebilir. Zira Yuhannâ'nın bahsettiği konuların bir kısmı başka sûrede yer alır.

Yuhannâ'nın çok eşlilik bağlamındaki cümlelerine bakıldığı zaman çok evliliği gereklilik, emir olarak anladığı ve bu durumu bu şekilde ifade etmeye çalıştığı göze çarpar. Fakat bu durum gerçeği yansıtmaz. Zira söz konusu Kur'an âyetinde birden çok evlenme durumu gereklilik (vücûb) anlamında değil; ruhsat izin, müsaade (ruhsat ve cevaz) anlamında kullanılır.

²³⁹ John of Damascus, **Writings**, s. 157.

²⁴⁰ John of Damascus, **Writings**, s. 157.

Öte yandan Yahudilik ve Hıristiyanlık kaynaklarına bakıldığı zaman çok evliliği yasaklayan bir hüküm olmadığı görürüz. Eski Ahit metinlerinde Hz. İbrahim²⁴¹, Hz. Yakup²⁴², Hz. Davud²⁴³, Hz. Süleyman'ın²⁴⁴ ve İsrâiloğulları'nın diğer bazı peygamberlerinin²⁴⁵ çok eşli oldukları göze çarpar. Yahudilikte çok evlilik uygulaması Orta Çağ'a kadar devam eder ve hem Eski Ahit metinlerinde hem de Talmud'da aksi yönde bir hüküm bulunmaz. Daha sonra Aşkenazi dünyada XI. yüzyılda Rabbi Gershom tarafından yasaklandığı görülür. İncil'lerde de çok evliliği yasaklayan açık bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bazı Hıristiyan mezheplerinde de çok evliliğe müsaade edildiği görülür; örneğin XVI. yüzyılda Almanya'da ortaya çıkan Anabaptistleri buna örnek olarak verilebilir. XIX. yüzyılda Amerika'da teşkilatlanan Mormonlar, sadece izin vermekle yetinmeyip çok evliliği “mukaddes ve ilahi bir nizam” olarak kabul etmişlerdir. Yahudi ve Hıristiyanların bugün genellikle çok evliliğe karşı olmaları daha çok sosyal bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁶

Erkeğin tek taraflı irade beyanı ile eşini boşaması anlamındaki talak, İslam karşıtları tarafından ilk dönemlerden beri sıklıkla gündeme getirilir. Yuhannâ'nın ilk olarak bunu kaleme alan kişilerden olduğu görülür. Ancak İslam'ı bu nokta üzerinden eleştiren Hıristiyan bilginlerin iddiasının aksine, Kur'an, erkeğin tek taraflı boşamasını uygun bulmamakta,²⁴⁷ tarafların bir şekilde anlaşip orta yolu bulmalarını ve geçinme yollarını araştırmalarını tavsiye etmektedir.²⁴⁸ Eğer eşler arasındaki anlaşmazlık sonlanmaz ve büyürse, her iki tarafın ailelerinden oluşacak barıştırma, uzlaştırma hakemlerine problemin havale edilmesi emredilir.²⁴⁹ Bütün bu gayretlerden sonra evlilik kurumunun devamına yönelik herhangi bir imkân kalmamış ve eşlerin beraber yaşama imkânı sona ermiş ise “Allah katında istenmeyen bir helal, boşanma” tavsiye edilmiştir.²⁵⁰

---

²⁴¹ Tekvîn 16:14.

²⁴² Tekvîn 29:20-30; 30:36.

²⁴³ II. Samuel, 5:13-16.

²⁴⁴ I. Kırallar 11:3; Neşîdeler Neşîdesi, 6:8.

²⁴⁵ Çıkış 18:2-4; Sayılar 12:1.

²⁴⁶ Asife Ünal, **Yahudilik'te ve Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Evlilik**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1998, s.98 ; Kevser Kamil Ali, Salim Ögüt, “Çok Evlilik”, **DİA**, C. VIII, s. 365-369;

²⁴⁷ Nisâ 4:19-34.

²⁴⁸ Nisâ 4:128.

²⁴⁹ Nisâ 4:35.

²⁵⁰ Ebû Davud, Sünen, Talak, 3.

Müslümanlar arasındaki evliliği basit ve ahlaksız bir uygulama olarak gören Yuhannâ'nın, söz konusu Kur'an âyetini bağlamından çıkararak farklı bir şekilde ele aldığı görülür. O, kardeşlerin birbirilerinin boşadıkları kadınlarla evlenebileceklerini iddia eder. Kendisine göre kaba ve uygun görmediği bu durumun Kur'an'da ifade edildiğine dikkat çekmek için, Nisâ sûresinden bir nakil yaparak ispat etme gayreti içerisine girer ve adı geçen sûreden şu şekilde alıntı yapar. “Tanrı'nın size verdiği tohum tarlasını sürünüz, onu zevkle işleyiniz ve bunu bu tarzda yapınız.’ Kur'an her şeyi müstehcen bir şekilde söylememek için bu şekilde ifade eder.”²⁵¹ İnsanlar için temel bir duygu olan cinselliği Kur'an meşru manada, mecaz formunda ifade ederken Yuhannâ'nın konuyu saptırdığı görülür.

Öte yandan Yuhannâ'nın kullandığı bu ifadelerin Kur'an'ın ilgili âyetleri incelendiğinde doğrudan bağlantısı olmadığı görülür. İslam geleneğinde çok eşle evlilik, sayısız cariye edinebilme durumu, İslam'ın kadın hakkındaki kötü imajı gibi fikirleri, devrin sosyopolitik ve sosyopsikolojik şartları içinde değerlendirmek gerekir.²⁵² Buna benzer söylemler Hıristiyan dünyasında İslam ve Müslüman algısını olumsuz yönde etkileye gelmiştir. Dinini, cinsel güdülerin tatmin aracı olarak algılayıp Orta Çağ'dan günümüze kadar ise Hıristiyan dünyasında İslam ve Müslüman algısını derinden etkilediği görülür.

Çok evlilik ve boşanma konusunda yazarların şu iki âyet üzerinde görüş bildirdikleri anlaşılmaktadır.

“Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur.”²⁵³

“Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın. Kendiniz için (geleceğe hazırlık olarak) güzel davranışlar takdim edin. Allah'a karşı

---

²⁵¹ John of Damascus, **Writings**, s. 158.

²⁵² W. Montgomery Watt, **Müslüman Hıristiyan Diyaloğu; Yanlış Yaklaşımların Eleştirisi**, Çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2000, s. 122-123.

²⁵³ Nisâ 4:3.

gelmekten sakının ve herhâlde onun huzuruna varacağınızı bilin. (Ey Muhammed!) Mü'minleri müjdele.”²⁵⁴

4. Hz. Muhammed'in Evliliği

Erken İslamî dönemde İslam karşıtı eser kaleme alan Hıristiyan yazarlardan bazıları Hz. Muhammed'in Zeyneb binti Cahş ile evlenmesi konusunu tartışma meselesi haline getirmişlerdir. Bu konu üzerinden ileri sürdükleri argümanlarla Hz. Muhammed'i eleştirmeye çalışmışlar ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin tartışılır bir konu olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Nitekim bu konuda Yuhannâ eserlerinde Hz. Muhammed'i şehvetine düşkün bir kimse şeklinde gösterir. Hz. Muhammed'in, kölesi Zeyd'in eşi Zeyneb binti Cahş²⁵⁵ ile evlenmek istediği için bir boşanma (talak) türü ihdas ettiğini iddia eder.²⁵⁶ Yuhannâ'nın ortaya attığı Hz. Muhammed'in şehvetine düşkün bir kimse olduğu iddiası, Hıristiyan din adamları tarafından Hz. Muhammed'in şahsiyeti bağlamında ele alınan eserlerin büyük çoğunda görülebilir.

Öte yandan Hıristiyanlığı öven ve İslam dinine eleştiriler yönelten diğer bir reddiye yazarı Abdülmesih b. İshâk el-Kindî risalesinde Hz. Muhammed'in şehvet düşkününü olduğu ve Kur'an'ı kendine göre meşrulaştırmak için kullandığı iddiasını ileri sürer. Yuhannâ'dan farklı olarak, bu konuda Kur'an'ın dört kadınla evlenmeye izin vermesi ve cariyelerle ilgili hükümleri örnek göstererek Zeyneb'in eşinden boşanmasına ve Hz. Muhammed'in onunla evlenmesine değinir. Hz. Muhammed'in Zeyneb ile evlenmesi hakkında nazil olan âyeti de bu şekilde değerlendirir.²⁵⁷ Ayrıca Kindî, insanların İslam'a olan yönelimlerini ve Müslüman olanların sayılarının hızla artmasını, İslam'ın öğretilerinin insanın şehvetini beslemesine ve bunun insanlara sağladığı rahatlığa bağlar.²⁵⁸

---

²⁵⁴ Bakara 2:223.

²⁵⁵ Zeynep binti Cahş'ın Hz. Muhammed'in âzatlısı ve evlatlığı Zeyd b. Hârise'den boşanması ve Hz. Peygamberin Zeynep binti Cahş ile evlenmesi süreci hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamîdullah, "Zeynep binti Cahş", *DİA*, C. XLIV, s. 357-358.

²⁵⁶ John of Damascus, *Writings*, s. 157.

²⁵⁷ Kindî, *The Apology of al-Kindî*, s. 432-434.

²⁵⁸ Kindî, *The Apology of al-Kindî*, s. 464.

Yukarıda Yuhannâ'nın bahsettiği mesele, üç talâkla boşanmış bir kadının ayrıldığı kocasına tekrar dönebilmesi amacıyla bir başka erkekle evlenmesi olan hüлле ile cahiliye âdetlerinden kalan yanlış bir uygulamayı kaldırmak amacıyla, hakiki evladı olmayan kimselerin boşanmış oldukları eşlerle evlenilebileceğini gösteren uygulamalardır.

Ahzab sûresi 37. âyette Hz. Muhammed'in hem evlatlığı hem de azatlısı olan Zeyd b. Hârise'nin kısa sürede boşadığı Zeyneb b. Cahş hakkında "Eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda mü'minlere bir zorluk olmasın" ifadesi nakledilmektedir.

"...Biz onu (Zeyneb'i) sana nikâhladık ki evlatlıkları, eşleriyle ilişkilerini kestiklerinde mü'minlere bir güçlük olmasın..."²⁵⁹

5. Mucize Meselesi

Erken İslamî dönemden itibaren Hıristiyan Arap yazarlar tarafından Hz. Muhammed merkezli yapılan tartışmalardan birisi de onun mucizesi olup olmadığı meselesidir.

Öte yandan Hıristiyanlığı öven ve İslam dinine eleştiriler yönelten diğer bir reddiye yazarı Abdülmesih b. İshâk el-Kindî risalesinde Yuhannâ'dan farklı olarak şu iddiayı ortaya atar. Abdülmesih el-Kindî, Hz. Muhammed'in hiçbir mucize göstermediğini iddia ederek peygamber olmanın üç ölçütü olduğunu söyler. Bunlardan ilk ikisi "peygamber" kelimesinin aslında var olan geçmişten ve gelecekte haber verme, üçüncüsü ise Tanrı adına ya da Hz. İsa'da olduğu gibi kendi adına mucizeler göstermektir.²⁶⁰

Oysa Kur'an'da mucizelerin Allah katında olduğu açıkça belirtilmiştir.²⁶¹

Abdülmesih el-Kindî, Müslümanlar tarafından dile getirilen, Hz. Muhammed'in okuma yazma bilmeyen ümmi birisi olmasına rağmen, döneminin

²⁵⁹ Ahzâb 33:37-38.

²⁶⁰ Kindî, The Apology of al-Kindî, s. 444.

²⁶¹ Enam 6:109

edebî bakımdan zirveyi teşkil eden bir kitabın kendisine verilmiş olmasına karşı, Müslümanların Hz. Muhammed'e sahte mucizeler atfettiklerini ileri sürer.²⁶² Hz. Muhammed'in Bedir Gazvesi'nde olduğu gibi az sayıdaki birliklerle kazandığı zaferleri ise Kindî mucize olarak görmez. Zira Kindî bu gibi durumları, Hz. Muhammed peygamber olduğu için Tanrı'nın yardımı ile meydana gelmiş zaferler olmayıp, galip geldiği düşmanlarının günahkâr oluşlarının bir neticesi olarak görür.²⁶³

Risalesinde Hz. Muhammed'in ismini vermeyip bunun yerine “*sâhibukum* صَاحِبُكُمْ” ifadesini kullanan Kindî, Hz. Muhammed hakkında kaynak vermeksizin mesnetsiz birçok iddiada bulunur. Bunlardan birisi de Hz. Muhammed'in getirdiği yasanın ilahi olmadığı, şeytani bir yasa olduğu iddiasıdır. Kindî'ye göre üç tür yasa vardır. Birincisi tabiatüstü olup, akıldan üstün olan ilahi yasadır ki bu Hıristiyanlığın yasasını temsil eder. İkincisi doğal olup akla dayanan, insanın etkilerini hissettiren yasadır. Bu da Yahudiliğin yasasını temsil eder. Üçüncü yasa ise şeytanın koyduğu, yanlışın hâkim olduğu yasadır. Bu da İslam'ın yasasını temsil eder. Dolayısıyla Hz. Muhammed'in getirdiği yasanın ilahi olmayıp aksine şeytani bir yasa olduğunu savunur.²⁶⁴

C. KUR'AN'DAN HAREKETLE KENDİ İNANÇ VE GELENEKLERİNİ SAVUNMA/TEMELLENDİRME

Hıristiyanların Kur'an'dan yaptıkları diğer ve son alıntı türü ise herhangi bir tartışmadan uzak bir şekilde Kur'an âyetlerinden hareketle kendi inanç ve geleneklerini temellendirme maksatlı yapıldığı görülür. Bu başlıkta Hıristiyanlığın simgesi haline gelmiş olan Haç, Hacerü'l-Esved, teslis meselesi bağlamında Kur'an âyetlerinde Allah'ın “Biz” demesi gibi konular Hıristiyanlar tarafından tartışma konusu haline getirilmiştir.

---

²⁶² Kindî, The Apology of al-Kindî, s. 440-444.

²⁶³ Kindî, The Apology of al-Kindî., s. 439-440.

²⁶⁴ Kindî, The Apology of al-Kindî., s. 450-452.

1. Hacerü'l-Esved Meselesi ve Müşriklik İddiası

Arap Hıristiyan yazarlar, haça gösterdikleri saygı bağlamında Müslümanların Hıristiyanları müşriklikle suçladığını iddia ederek bu mesele etrafında birtakım argümanlar geliştirmişlerdir. Müslümanların Hacerü'l-Esved'e karşı gösterdikleri saygı ile Hıristiyanların haça karşı gösterdikleri saygının aynı olduğunu, dolayısıyla haça saygı duymanın şirk olmadığını vurgulamışlardır. Buradan hareketle Hacerü'l-Esved üzerinden kendi inanç ve geleneklerini temellendirmeye çalışmışlardır.

Nitekim Yuhannâ ed-Dımeşkî, Müslümanların Hıristiyanları putperestlikle itham etmelerini ise şu şekilde dile getirir; “Onlar, hor gördükleri haçın önünde ibadet etmemizden dolayı bize putperest olduğumuz iftirasını atarlar.”²⁶⁵

Yuhannâ, Hacerü'l-Esved ve Hz. İbrahim hakkında ise şu ifadeleri kullanır;

“O zaman biz de onlara deriz ki: ‘Kâbe’deki taşa el sürüyor, onu öpüyor ve ona saygı göstermiyor musunuz?’ Onlardan bazıları diyorlar ki: ‘İbrahim, eşi Hacer’le bu taşın üzerinde birleşti’. Diğer bazıları ise ‘İbrahim, İshâk’ı kurban etmek istediğinde devesini o taşa bağladı’ şeklinde cevap verirler... Söylediğiniz gibi, var sayalım ki İbrahim’e ait! Pek âlâ siz, sadece İbrahim bunun üzerinde bir kadınla birleşti diye veya bir dişi deveyi bağladı diye ona sarılmaktan utanmıyor musunuz?...²⁶⁶

O, Hacerü'l-Esved'in ismine ve tarihi kökeni hakkında bazı iddialar ortaya atar. Yuhannâ'ya göre Hacerü'l-Esved, Yunan tanrıçası olan Afrodit'in başından bir kalıntıdır. “Adı geçen bu taş Afrodit'in (Aphrodite) kafasıdır, ona eski Araplar ibadet ediyor ve ona “Khabar” adını veriyorlardı. Bu kara taşa bugün tam bir dikkatle bakarsınız onun oyulmuş izlerini tanıyabilirsiniz.”²⁶⁷

Öte yandan Ammâr el-Basrî ise Hıristiyanların haça tapınmasının ne kadar ehemmiyetli olduğunu şu şekilde ifade eder: “Oysa siz, kötü ruhların gücünü yok eden ve şeytanın saptırmasını bizden uzaklaştıran, boşa çıkaran Mesih'in haçı önünde eğildiğimiz için bizi suçluyorsunuz!”²⁶⁸

²⁶⁵ John of Damascus, **Writings**, s.156.

²⁶⁶ John of Damascus, **Writings**, s.157.

²⁶⁷ John of Damascus, **Writings**, s.157.

²⁶⁸ John of Damascus, **Writings**, s. 157.

IX. asırda yaşamış Hıristiyan kelimcilerden Ammâr el-Basrî ise haç meselesi bağlamında Hacerü'l-Esved'e şu şekilde temas eder: "Haçı öpmeyi ve ona saygı göstermeyi küçümseyenlere gelince, onlara şu şekilde cevap veriyoruz: bundan daha fazla dikkat çekici bir şey vardır ki o da Müslümanların Hacerü'l-Esved'e ihtiram etmeleri ve onu öpmeleridir."²⁶⁹

Yuhannâ Müslümanların Hıristiyanları "müşrik" olarak gördüklerini, bunun sebebinin ise Hıristiyanların akidesinin bir parçasını oluşturan teslis inancı olduğunu dile getirir. Yuhannâ, putperestlik iddiasına cevap verirken ise putperest olmadığını kanıtlamak yerine, adeta saldırgan bir tutum takınarak Müslümanları putperestlikle suçlamayı tercih eder. Asıl putperestlerin Müslümanlar olduğunu iddia ederken ise Müslümanların Hacerü'l-Esved'e taptıkları iddiası üzerinden fikirlerini ispat etmek ister. Yuhannâ, Arapların İslamiyeten önce de Hacerü'l-Esved'e ayrı bir önem ve kudsiyet atfettikleri ve dolayısıyla Hacerü'l-Esved'in öneminin İslam önceki putperest inançların bir kalıntısı olduğu iddiası üzerinden söz konusu fikrini temellendirmeye çalışır.

Müslümanların Hacerü'l-Esved'e karşı gösterdikleri saygı ile ilgili iddialarını dile getirdikten sonra, Hıristiyanların haçı ile Müslümanların Hacerü'l-Esved'i arasında bir mukayese yapar. Bunun sonucunda Hıristiyanların haça tapınmasının önemli olduğunu ispat etmeye çalışır.

Yuhannâ'nın genel olarak Hacerü'l-Esved'e ilişkin verdiği bilgilere bakıldığı zaman neredeyse hepsinin İslam kaynakları tarafından aktarılan bilgilerle örtüşmediği aşikârdır. Nitekim söz konusu alanda araştırma yapan Batılı uzmanlar da bu verilen bilgilerin büyük bir kısmının Yuhannâ'ya ait ve kendisi tarafından üretilmiş olduğunu ileri sürerler.²⁷⁰

---

²⁶⁹ Barbara Roggema, "Muslims as crypto-idolaters-a theme in the Christian portrayal of Islam in the Near East", **Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq**, Ed. David Thomas, Leiden-Boston, Brill, 2003, s. 4; Elif Tokay, **Continuity and Transformation: Theosis in The Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)**, s. 241

²⁷⁰ Peter Schadler, **John of Damascus and Islam...**, s.112.

2. Allah'ın "Biz" Demesi

Erken İslamî dönemdeki Hıristiyanların kendi inanç ve geleneklerini savunurken Kur'an ayetlerine başvurduğu bir diğer örnek ise, Allah'ın Kur'an'da çeşitli ayetlerde kendinden bahsederken çoğul kipi kullanarak "biz..." ifadesini kullanmasıdır. Hıristiyan yazarlar Kur'an'da geçen "biz..." (خَلَقْنَا - سَمِعْنَا) vb. ifadelerinin teslise bir işaret olduğunu kastederek teslisi savunmuşlardır.

Nitekim VIII. asırda Melkit bir Hıristiyan din adamı tarafından kaleme alındığı tahmin edilen ve teslis meselesi bağlamında Hıristiyanlar tarafından Arapça kaleme alınan *Fî teslis Allah'ül-vâhid* isimli eserde teslis meselesi bağlamında şu ifadeler yer alır;

"... Ayrıca Allah Tevrat'ta, insanı kendi suretimizde ve kendimize benzer şekilde yaratırız, şeklinde buyurdu. Ancak Allah, insanı ben yarattım, ifadesini bilerek kullanmadı. Allah kendi Kelime'si ve Ruh'u ile herşeyi yarattığını ve onlara hayat verdiğini insanlara bildirmek için, biz insanları yarattık, ibaresini kullanmıştır. Aynı şekilde bunun bir örneğini Kur'an'da da bulmak mümkündür. Kur'an'daki, biz insanı bir sıkıntı içinde yarattık²⁷¹, biz de göğün kapılarını dökülürcesine yağın bir yağmurla açtık²⁷², sizi ilk defa yarattığımız gibi teker teker bize geldiniz²⁷³, Allah'a ve Kelime'sine iman edin²⁷⁴ örneklerinden daha çok ve ne olabilir ki!"²⁷⁵

Yazarı tespit edilemeyen anonim metinden de anlaşıldığı gibi Hıristiyan yazar teslis meselesi çerçevesinde açıklama yaparken Kitab-ı Mukaddes gibi kendi dini kaynaklarına referans verdikten sonra Kur'an'da da bunun bir örneği olduğunu iddia ederek kendi inancını Kur'an ayeti üzerinden desteklemeye ve temellendirme yoluna gider.

---

²⁷¹ Beled 90:4

²⁷² Kamer 54:11

²⁷³ En'am 6:94

²⁷⁴ Kur'an'da böyle bir ayete ulaşamamıştır.

²⁷⁵ Margaret Dunlop Gibson, **An Arabic Version of The Acts of the Apostles and The Seven Catholic Epistles**, "On the Trine Nature of God", London, Cambridge University Press, 1899, s. 110

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İslam dininin doğuşuyla başlayan Hıristiyan-Müslüman münasebetleri zamanla artarak devam etmiştir. İlk olarak Hıristiyanlarla Mekke’de karşılaşan Müslümanlar, İslam’ın yayılarak Arap yarımadası dışına taşmasıyla Hıristiyanlarla daha fazla muhatap olmak zorunda kalmışlardır. Bu süreçte artarak devam eden iki din arasındaki karşılıklı ilişkilerde, özellikle Emevi ve Abbasi dönemlerinde, Hıristiyanlar Müslümanları daha yakından tanımış ve Müslümanlar hakkındaki bilgileri artmıştır.

Erken İslamî dönemde Hıristiyan bilginlerin kaleme aldıkları eserlere bakıldığı zaman aşamalı olarak İslam ve Müslümanlara değindikleri görülmektedir. Söz konusu eserlerde Kur’an ile ilgili alıntılar ve atıfları genel olarak incelendiğinde üç temel amaçla Kur’an’dan alıntı yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Kur’an âyetlerini kullanarak Kur’an’ın doğru ve sahih olmadığını iddia edip otantizmini sorgulamak, ikincisi Kur’an âyetlerini kullanarak Hz. Muhammed’i eleştirmek, üçüncüsü ve sonuncusu ise Kur’an’dan hareketle kendi inanç ve geleneklerini savunma çerçevesinde olmuştur.

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri tarihinin en eski metni olarak tespit ettiğimiz Patrik Yohannan’ın kaleme aldığı Süryanice mektup ile I. Timothy tarafından kaleme alınan ve Halife Mehdi ile yaptığı tartışma içerikli diğer Süryanice mektup çok yaygınlık kazanmamış ve diğer Hıristiyan bilginlerin İslam hakkındaki fikirleri üzerinde en eski belgeler olmalarına rağmen sonraki figürler kadar etkili olmamışlardır.

Hıristiyan doğu kiliselerinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Yuhannâ ed-Dımeşkî İslam hakkında fikirlerini derli toplu ortaya koyan ilk olarak isim olarak tespit edilmiştir. Eserlerini Yunanca kaleme alan Yuhannâ, İslam’a dair eleştirilerini objektiflikten uzak, saldırgan bir üslupla kaleme almıştır. Yuhannâ’nın İslam’a karşı yaptığı acımasız ve tutarsız eleştirileri Doğu kilise geleneği içerisinde hızla yayılmış ve takip eden dönemde Bizans’a intikal etmiştir. Bizans kilisesince asırlar boyu İslam’a karşı yürütülen faaliyetlerde Yuhannâ’nın eleştirileri yönlendirici bir etkiye sahip olmuş ve Yuhannâ’dan sonra İslam ve Müslümanlar hakkında kaleme alınan

bütün eserlerde Yuhannâ'nın kullandığı benzer argümanların söz konusu metinlerde de kullanıldığı görülmüştür.

Yuhannâ'nın hemen ardından gelen en büyük ismin ise Theodor Ebû Kurra olduğu görülmüştür. Ebû Kurra'nın Arapça kaleme aldığı eserlerde İslam'a karşı daha ölçülü ifadeler kullandığı görülürken, kendisine atfedilen Yunanca eserlerde İslam'a ve Hz. Muhammed'e yönelik aşağılayıcı tarza ifadeler kullandığı tespit edilmiştir. Bunun sebebinin Arapça eserlerin Müslümanlar tarafından kolayca anlaşılacağı endişesi olduğu yönünde araştırmacılar arasında ortak bir kanaat vardır.

Gerek Yuhannâ ed-Dımeşkî gerek Ebû Kurra'nın eserlerine bakıldığı zaman İslam'a yönelik eleştirilerinin genellikle Hz. Muhammed'in mûcize sahibi olmadığı nedeniyle peygamber sayılamayacağı, çok evlilik, İsa'nın ulûhiyeti, Tanrı'nın oğul edinmesi, teslîs, İsa'nın çarmıha gerilmesi, Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğu gibi konularda yoğunlaştığı görülmüştür.

Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî, Yahyâ b. Adî, Huney b. İshâk ve Ammâr el-Basrî gibi IX. asırda yaşamış Hıristiyan figürler ise Hıristiyan kimliğinden öte filozof ve kelamcı kimlikleri ile ön plana çıkmışlardır. Teslis, enkarnasyon ve genel olarak dinin mahiyeti hakkındaki meseleler üzerinden ele aldıkları metinlerde İslam'a değinmişlerdir. Söz konusu dört Hıristiyan bilgin, Yuhannâ ed-Dımeşkî ve Theodor Ebû Kurra'dan kullandıkları üslup bakımından farklılaşmışlar, onlar kadar saldırgan bir üslup benimsememişlerdir. Ebû Râita, Yahya b. Adî, Huneyn b. İshâk ve Ammâr el-Basrî, meselelere felsefi olarak yaklaşmışlar, filozof ve kelamcı yönlerini ön plana çıkarmışlardır. Kullandıkları argümanlarda karşılarındaki muhatabını farklı delillerle ikna etmeye çalışmışlardır.

Son olarak IX. asırda yaşadığı tahmin edilen Abdülmesih b. İshâk el-Kindî ise kendisini İslam'a davet eden mektuba cevaben kaleme aldığı eserinde İslam'a ve Müslümanlara değinmiştir. Hatta söz konusu meseleyi tartışırken Kur'an ayetlerine atıflarda bulunmuştur. Abdülmesih el-Kindî'nin İslam'a karşı üslubu Yuhannâ ed-Dımeşkî ve Theodor Ebû Kurra'ya saldırganlık ve savunmacı olması bakımından benzerlik gösterir. Ancak Kindî'nin kendisinden önce, İslam'a ve Müslümanlara eserlerinde değinen Hıristiyan bilginlerden, eserlerinin muhtevası ve tartışma konuları

bakımından farklılık gösterdiği görülür. Kindî'nin adeta o döneme kadar olan bütün tartışma konularından haberdar olduğu, söz konusu konulara eserinde yer verdiği tespit edilmiştir.

Araştırmamızda Hıristiyan bilginlerin İslam hakkında müstakil eserler yazmak yerine eserlerinin bir kısmında İslam ve Müslümanlardan bahsetmeyi, yer yer Kur'an âyetlerine atıfta bulunmayı tercih ettikleri görülmüştür. Hıristiyan bilginler arasında Yuhannâ ed-Dımeşkî, Kur'an'dan en fazla âyet alıntıl原因 veya Kur'anî ifadeler en fazla atıfta bulunan figürdür. Onu Abbâsî halifesi Me'mûn'un sarayında itibar gören Hıristiyan bilgin Abdülmesih el-Kindî takip eder. Söz konusu Hıristiyan bilginlerin kendi dillerinde (Yunanca, Süryânîce, Arapça) yaptıkları Kur'an'dan âyet alıntılarında ve çeşitli Kur'anî ifadeler yaptığı atıflarında, Kur'an'dan bir şekilde haberdar oldukları anlaşıl原因 beraber, tam olarak metne sadık olmadıkları hatta bazı yerlerde açıkça spekülasyon yaptıkları tespitlerimiz arasındadır. Örneğın, söz konusu Hıristiyan bilginlere göre Kur'an, Hz. Muhammed'in bir şekilde Aryüsçü bir rahipten (Sergius Bahira) öğrendiklerini kendi düşünceleri ile harmanlaması sonucu ortaya çıkan bir eser, İslam da bu bağlamda sapkın bir mezheptir.

Hicri ilk üç asırda (VII.-IX. asırlar) Hıristiyan Arap yazarlar arasında neredeyse bütün tartışmaları toplayan ve ilk defa kaleme alan Yuhannâ ed-Dımeşkî olduğu görülürken, tartışmaların çok daha düzenli ve ileri bir düzleme taşıyanın ise Abdülmesih el-Kindî olduğu kaydedilir. Theodor Ebû Kurra, Patrik Yuhannâ ve I. Timothy gibi teolojik şahsiyetleri ile ön plana çıkmış isimler ise Yuhannâ ed-Dımeşkî'den sonra bu polemik literatürüne katkı yapmakla yetinmişlerdir. Bütün tartışmaların Abdülmesih el-Kindî tarafından kaleme alınan eserde kemâle erdiği çok net bir şekilde görülebilir. Ele aldığımız Hıristiyan bilginler arasında daha çok felsefeci ve kelamcı yönleri ile bilinen Habib b. Hıdme Ebû Râita et-Tıkrîtî, Yahyâ b. Adî, Huneyn b. İshâk ve Ammâr el-Basrî gibi isimler ise İslam'a karşı yürütölen polemik literatürüne teolojik açıdan ziyade daha çok felsefî tartışmaların içerisinden dahil olmuşlardır.

Öte yandan, çalışmamızda incelediğimiz dokuz Hıristiyan yazar için ayrı ayrı ele alınmış akademik çalışmalar mevcuttur. Ancak yaptığımız araştırmayı önemli

kılan bir diğere husus ise söz konusu dokuz Hıristiyan yazar hakkında bu şahısları kronolojik sırayla Kur'an ayetlerine yaklaşımları açısından aralarındaki ilişkileri ve süreklilikleri takip eden bir çalışmanın bu zamana kadar yapılmamış olmamasıdır.

Türkiye'de Dinler tarihi alanında son dönemde yapılan akademik çalışmaların, Doğu Hıristiyan geleneği üzerinde kısmen yoğunlaştığı ve bu alanın önemi günden güne daha fazla arttığı anlaşılmaktadır. Orta çağ Hıristiyan düşüncesinden günümüz modern dünyasının İslam algısının şekillenmesine kadar büyük rol oynayan ve Batının İslam algısının ilk nüvelerinin atılmasına sebep olan, tarih sahnesinde Müslümanlarla ilk teolojik tartışmalar içerisine girenler Arap/Süryânî Hıristiyan bilginler olmuştur. Söz konusu bilginlerin Yunanca, Süryânîce ve Arapça olarak kaleme aldıkları eserleri İslam'a ve Müslümanlara çok farklı bağlamda atıflarla doludur. Bu açıdan Hıristiyan bilginlerin eserlerini incelemek bizlere Batıdaki İslam algısının nasıl başladığına ve ne derece değiştiğine dair çok önemli ve kritik bilgiler verecektir.

KAYNAKÇA

- ADEVÎ, İbrâhim Ahmed: **el-Ümeviyyun ve'l-Bizantiyyun**, Kahire, ed-Dârü'l-Kavmiyye, t.y..
- AHMED b. HANBEL: **Müsned**, İstanbul, 1981.
- ALBAYRAK, Kadir: “Keldâniler”, **DİA**, C. XXV, s. 207-210.
- : “Nestûrîlik”, **DİA**, C. XXXIII, s. 5-17.
- ALUSÎ, Ebü'l-Berekat Hayreddin **el-Cevabü'l-fesih lima leffekahu**
Numan b. Mahmûd b. Abdullah: **Abdülmesih**, Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ,
Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1992.
- AVCI, Casim: **İslâm Bizans İlişkileri**, İstanbul, TTK, 2015.
- AYDIN, Fuat: “Batı’nın İslam Anlayışının Doğulu Kökenleri ya da Abdülmesih İshâk el-Kindî’nin Risâle’sinin Serencamı”, **Osmanlılar ve Avrupa**, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul, İSAM yay., 2010, s. 189-252.
- : “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra ve İslam Anlayışı”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006, C.1, s.215-226.

- :
Batı İslam Algısının Arkeolojisi, Ankara, Eskiyezi yay., 2011.
- AYDIN, Mehmet:
“Ahlak”, **DİA**, C.II, s.10-14.
- :
Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- :
Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya, Selçuk Üniversitesi Yay., 1991.
- BAKKAL, Ali:
Harran Okulu, Şanlıurfa, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, t.y..
- BAŞ, Bilal:
Bir Hıristiyanlık Mezhebi Olarak Aryüşçülük, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- BAŞ, Eyüp:
İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri, İstanbul, Gök Kubbe yay., 2004.
- BERTAINA, David:
An Arabic Account of Theodore Abu Qurra in Debate at the Court of Caliph al-Ma'mun A Study in Early Christian and Muslim Literary Dialogues, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),

Washington D.C., The Catholic University of America, 2007.

el-BEKRÎ, Muhammed Hamdi: “Risâletü'l-Hâşimî ile'l-Kindî ve reddü'l-Kindî ‘aleyhâ”, **Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb**, 1947, C.IX, s.32-33

BEYHAKÎ, Ebü'l-Hasan Zahirüddin Ali b. Zeyd: **Târîhu hükemai'l-İslâm**, thk. Memduh Hasan Muhammed, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1996.

BİRİŞİK, Abdülhamit: “Kur'an”, **DİA**, C. XXVI, s. 383-388.

BİRÛNÎ: **el-Âsâru'l-bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye**, nşr: Eduard Sachau, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1923.

BROWNE, L. E.,: “The Patriarch Timothy And The Caliph Al-Mahdi”, **The Muslim World**, C. 21, S. 1, s. 38-45.

el-BELAZÛRÎ: **Fütuhu'l-Büldan**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

-----: Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, **Fütuhu'l-büldan**, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut, Müessesetü'l-Maârif, 1987.

- BROOKS, E W: “The Arabs in Asia Minor (641–750) from Arabic Sources” **The Journal of Hellenic Studies**, 1898, C. 18, s. 182-208.
- BUHARİ: **el-Camiu’s-Sahih**, İstanbul, 1981, C.I-VIII.
- CAETANI, Leona: **İslam Tarihi**, çev. Hüseyin Cahid, İstanbul, Tanin Matbaası, 1925.
- CEVAD ALİ: **el-Mufassal fî tarihi'l-Arab Kable'l-İslam**, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1970.
- ÇELİK, Mehmet: “Süryânîler”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 175-178.
- DİYARBEKRİ: **Tarihü'l-hamis fî ahvâli enfesi nefis**, Müessesetu Şa'ban, T.y..
- DORU, Mehmet Nesim: “Yahyâ b. Adî”, **DİA**, C. XLIII, s. 237-240.
- DEMİRKENT, Işın: “Herakleios”, **DİA**, C. XVII, s. 210-215.
- DVORNİK, Francis: **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**, çev. Mehmet Aydın, Ankara, TTK, 1990.
- ENDRESS, Gerhard: **The Works of Yahyâ ibn ‘Adî: An Analytical Inventory**, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1977.

- FAHRİ, Macid: **İslam Felsefesi Tarihi**, çev: Kasım Turhan, İstanbul, İklim Yayınları, 1987.
- FAYDA, Mustafa: “Hz. Muhammed’in Necran’lı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhale”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1975, S. II, s. 143-149.
- GIBSON, Margaret Dunlop: **An Arabic Version of The Acts of the Apostles and The Seven Catholic Epistles**, “On the Trine Nature of God”, London, Cambridge University Press, 1899.
- GLEI, Reinhold F.: “John of Damascus”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, 295-301.
- GÖRGÜN, Tahsin: “Mettâ b. Yunus”, **DİA**, C. XXIX, s. 417-418.
- GRAF, George: **Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur**, Vatikan, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, 1947.
- : **Die arabischen Schriften des Theodor Abû Qurra Bischofs von Harrân (ca. 740-820)**, Paderborn, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1910.

GRIFFITH, Sidney H.:

The Controversial Theology of Theodore Abū Qurrah (c.750-c.820 AD), PhD, Washington, The Catholic University of America, 1978.

-----:

The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam, Princeton, Princeton University Press, 2008 .

-----:

“Habib ibn Hidmah Abu Ra'itah, a Christian mutakallim of the First Abbasid Century”, **Oriens Christianus**, 1980, C. 64, s. 161-201.

-----:

“Melkites, Jacobites and the Christological controversies in Arabic in third/ninth-century Syria”, **Syrian Christians Under Islam**, Ed. David Tomas, Leiden, Brill, 2001, s. 49-53.

-----:

Yaḥyā ibn ‘Adī The Reformation of Morals, Utah, Brigham Young University Press, 2002.

-----:

“The Prophet Muhammad, His Scripture And His Message According To The Christian Apologies In Arabic And Syriac From The First Abbasid Century”, **La Vie Du Prophete Mahomet**, Ed. Toufic Fahd,

- Paris, Universitaires de France, 1983, s. 99-146.
- GUILLAUME, Alfred: “Theodore Abu Qurra as Apologist”, **The Muslim World**, C.15, 1925, s. 42-51.
- GÜÇ, Ahmet: “Putperestlik”, **DİA**, C.XXXIV, s. 365-368.
- : “Salih”, **DİA**, C.XXXVI, s. 32-33.
- GÜNDÜZ, Şinasi: “Mecûsîlik”, **DİA**, C. XXVIII, s. 279-284.
- : **Din ve İnanç Sözlüğü**, Ankara, Vadi yay., 1998.
- : **Sabîler: Son Gnostikler**, Ankara, Vadi yay., 1995.
- HAMADE, Muhammed Mahir: **el-Vesaikü's-siyasiyye ve'l-idariyyetü'l-aide li'l-usur**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- HAMİDULLAH, Muhammed: “Zeyneb bint Cahş”, **DİA**, C. XLIV, s. 357-358.
- : **İslam Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004.
- : **Mecmuatü'l-vesaiki's-siyasiyye**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 1985.

- HARMAN, Ömer Faruk: “El-Cevâbü’l-Fesîh”, **DİA**, C.VII, s. 428.
- : “Hıristiyanların İslam’a Bakışı”, **Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri**, Haz. İsmail Kurt, İstanbul, İSAV, 1993, s. 97.
- : “İsmâil”, **DİA**, C. XXIII, s. 76-80.
- : “Hûd”, **DİA**, C. XVIII, s. 279-281.
- : “Yuhannâ ed-Dımaşkî”, **DİA**, C. XXXXIII, s. 580-582.
- HALİFE b. Hayyat: **Tarih**, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad, Daru Taybe, 1985.
- HATİB el-BAĞDADİ Ebû Bekr Ahmed b. Ali: **Târîhu Bağdad**, Kahire, Mektebetü’l-Hanci, 1931.
- HEIMGARTNER, Martin: “Timothy I”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s.515-519.
- HITTI Philip K.: **History of the Arabs: from the earliest times to the present**, London and Basingstoke, Macmillan, 1953.
- : **Târîhü’l-‘Arab**, y.y., Dârü’l-keşşâf li’n-neşr, 1961, C. I.

HONIGMANN, Ernst:

Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

İBN EBÎ USEYBİA:

Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ, Nşr: Nizar Rıza, Beyrut, Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y..

İBN HACER Askalânî:

Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhari, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire, Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987.

İBN HİŞAM:

es-Siretü'n-nebeviyye, thk. Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1936.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer:

el-Bidâye ve'n-nihaye, Beyrut, Mektebetü'l-Maârif, 1981.

İBN MANZÛR:

Lisanü'l-Arab, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Beyrut, Darü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1994.

İBN SAD:

et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1957-60.

İBNÜ'L-CEVZİ:

Siretü ve Menâkıb Ömer b. Abdülazîz, nşr. Naim Zerzur, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

- İBNÜ'L-ESİR: **el-Kamil fi't-tarih**, Beyrut, Dâru Sadır, 1979.
- İBNÜ'L-FERRA: **Rusulü'l-müluk: ve men yaslühü'r-Risâle ve's-sefare**, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1972.
- İBNÜ'L-İBRÎ, Ebü'l-Ferec **Abu'l-Farac Tarihi**, trc. Ömer Rıza Barhebracus Yuhannâ: Doğrul, Ankara, TTK, 1945.
- Târîhu muhtasari'd-düvel**, y.y., t.y..
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Ebü'l-Hasan **Târîhu'l-Hukemâ**, nşr. Julius Lippert, Cemaleddin Ali b. Yusuf: Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Ebü'l-Hasan **İhbarü'l-ulema bi-ahbari'l-hükema**, thk. Cemaleddin Ali b. Yusuf: Abdülmecid Diyab, Kuveyt, Mektebetu İbn Kuteybe, t.y..
- İBNÜ'N-NEDÎM: **el-Fihrist**, nşr: İbrahim Ramazan, Beyrut, Dâru'l-marife, 1994
- el-Fihrist**, nşr: Rıza Teceddüd, Tahran, t.y..
- JEFFERY, Arthur: "Ghevond's Text of the Correspondence between 'Umar II and Leo III", **The Harvard Theological Review**, C. 37, S.4, 1944, s. 269-332.

- JOHN OF DAMASCUS: **Writings**, Çev. Frederic H. Chase, The Fathers of Church; A New Translation, New York, 1958, C. 37.
- KATIPOĞLU, Hasan – KUTLUER, İlhan: “Huneyn b. İshâk”, **DİA**, C. XVIII, s. 377-380.
- KAYA, Cüneyt: “Yuhannâ b. Maseveyh”, **DİA**, C. XXXXIII, s.582.
- KAYA, Mahmut: “Ya‘kûb b. İshâk el-Kindî”, **DİA**, C. XXVI, s.41-58.
- “Meşşâiyye”, **DİA**, C. XXIX, s. 393-396.
- KEATING, S. Toenies: “Abū Rā’ita al-Takrītī”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C.1, s.567-581.
- : **Defending the ‘people of truth’ in the early Islamic period. The Christian apologies of Abū Rā’itah**, Leiden, Brill, 2006.
- KENNEDDY, Hugh: “Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century”, **Byzantine Diplomacy**, Ed. Jonathan Shepard-Simon Franklin, Cambridge, March, 1990, s. 133-143

- KHALIFAT, Sahban: **Yahyā Ibn ‘Adī The Philosophical Treatises**, Amman, University of Jordan Press, 1988.
- HOURY, Adel Theodore: **Les Theologiens Byzantins et l’Islam**, Paris, Beatrice Nauwelaerts, 1969.
- el-KĪNDĪ, Abdülmesih b. İshâk: “The Apology of el-Kindî”, **The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)**, ed. N.A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993, s. 381-545.
- KOTTER, Bonifatius: “John Damascene, St.”, *New Catholic Encyclopedia*, Washington, 1967, C. VII, s. 1047-1049.
- KUZGUN, Şaban: “Hâcer”, **DİA**, C. XIV, s. 431-433.
- LAMOREAUX, John C.: “Theodore Abû Qurra”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 439-491.
- : **Theodore Abu Qurrah**, Brigham Young University Press, Provo-Utah, 2005.
- el-MAKRİZĪ, Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali: **el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr**, Beyrut, Dâru Sadır, t.y..

- MANTRAN, Robert: **İslâmın Yayılış Tarihi**, çev: İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1981.
- MENBİCİ, Agabiyos b. Kostantin: **el-Müntehab min tarihi'l-Menbici**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Trablus, Dârü'l-Mansur, 1986.
- el-MES'UDÎ, Ali b. Hüseyin: **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, Beyrut, Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1981.
- MINGANA, Alphonse: "The Apology of Timothy the Patriarch before the Caliph Mahdi", **Woodbrooke Studies: Christian Documents In Syriac, Arabic, and Garshûni**, Edited and Translated with a Critical Apparatus, Cambridge, 1928, C. 2, s. 1-162.
- MUIR, William: **The Apology of Al-Kindy, Written at the Court of Al Mâmûn (circa A. H. 215/A.D. 830) in Defense of Christianity Against Islam**, London, 1911.
- MÜSLİM: **el-Cami'us-Sahih**, İstanbul, 1981, C. I-V.
- N.A Newman (Ed): **The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)**, Hatfield, Pennsylvania, Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993.

NAJÍ AL-TAKRÍTÍ:

Yahya ibn ‘Adi: A Critical Edition and Study of his Tahdhībal-akhlāq, Beirut, Editions Oueidat, 1978.

NAU François:

“Dialogue between the Patriarch John I and the Amir of the Hagarenes”, **The Early Christian-Muslim Dialogue (632-900 A.D.)**, ed. N.A. Newman, Hatfield, Pennsylvania, Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993, s. 11-46.

ÖNGÜL, Ali:

“Dağatır”, **DİA**, C. VIII, s.399-400.

PERIER, Augustin:

Petits Traités Apologétiques De Yahya Ben Adi, Paris, y.y., 1920.

-----:

“Tebyñnü galaṭi Ebî Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk el-Kindî fî makâletihî fi’r-Red ‘ale’n-nasârâ--Un traité de Yahyâ ben ‘Adî: Défence du dogme de la trinite contre les osjections d’al-Kindî”, **Revue de l’orien Chrétien**, Paris, C. 22, s. 3-22.

PLATTÍ, Emilio:

“Yaḥyā b. ‘Adī and his Refutation of al-Warrāq’s Treatise on the Trinity in Relation to his Other Works”, **Christians Arabic Apologeics During the Abbasid Period**, nşr: Samir Khalîl Samir, Jorgen S. Nielsen, Leiden, Brill, 1994, s. 172-191.

- er-RĪFĀĪ, Ahmed Ferid: **Asrū'l-Me'mun**, Kahire, Dârū'l-Kütübi'l-Misri, 1928.
- ROGGEMA, Barbara: “The Disputation of John and the Emir”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 782-785.
- : **The Legend of Sergius Bahira: Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam**, Leiden and Boston, Brill, 2009.
- : “Muslims as crypto-idolaters-a theme in the Christian portrayal of Islam in the Near East”, **Christians at the Heart of Islamic Rule: Church Life and Scholarship in 'Abbasid Iraq**, Ed. David Thomas, Leiden-Boston, Brill, 2003.
- SAMĪR, Samir Khalīl: “el-Makâle fi'l-âcâl”, **el-Meşrik**, Beyrut, 1991, C. LXV/1-2, s. 403-425.
- “er-Risâletü fî keyfiyyeti idrâki'd-diyâne”, **el-Meşrik**, Beyrut, 1997, S. 61/2, s. 345-363.
- SAHAS, Daniel J.: **John of Damascus on Islam: The Heresy of The Ishmaelites**, Leiden, Brill, 1972.

- SALA, Monferrer-, Pedro, Juan: “Ḥunayn ibn Ishāq”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 768-779.
- SCHADLER, Peter: **John of Damascus and Islam; Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations**, Leiden-Boston, Brill, 2017.
- SİNANOĞLU, Mustafa: "Melkâiyye", **DİA**, C.XXIX, s.84.
- SÜHEYLİ: **er-Ravzü'l-ünüf fî Şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li-ibn Hişam**, thk. Abdurahman el-Vekil, Kahire, Dârü'n-Nasr, 1967.
- SWANSON, Mark N.: “‘ Abdīshū‘ ibn Bahrīz”, **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C. 1, s. 550-552.
- TABERİ: **Câmiü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân**, Kahire, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1903.
- Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk**, nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1972.
- TAŞPINAR, İsmail: “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşki (649-749) ve İslâm”, **MÜİFD**, 2001/2, S. 21, s. 23-54.

- : "Theodore Ebû Kurre", **DİA**, C.XXXXI, s.83-84.
- TEULE, Herman G.B.: "Nonnus of Nisibis", **Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)**, C.1, s.743-745.
- TOKAY, Elif: **Continuity and Transformation: Thesis in The Arabic Translation of Gregory Nazianzen's Oration on Baptism (Oration 40)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cardiff, Cardiff University, 2013.
- TOLAN, John Victor: **Saracens; Islam in the Medieval European Imagination**, New York, Columbia University Press, 2002.
- TOMAR, Cengiz: "Sarasinler", **DİA**, C.XXXVI, s.116-117.
- TROUPEAU, G.: "Abd Al-Masih Al-Kindî", **The Encyclopaedia of Islam (New Edition)**, C.5, s.120-121.
- ÜNAL, Asife: **Yahudilik'te ve Hıristiyanlık'ta ve İslam'da evlilik**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1998.
- ÜMİT, Mehmet: "Şuayb", **DİA**, C. XXXIX, s. 222-223.

YAHYA İBN ADİ:

Tehzibü'l-ahlâk, çev: Harun Kuşlu, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

YAKUBİ, İbn Vazıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer:

Tarihü'l-Ya'kûbî, Beyrut, Dâru Sadır, t.y..

YAKUT HAMEVİ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn:

Mu'cemü'l-üdeba, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y..

YAŞAR, Hüseyin:

“Kur’an Karşıtı Söylemin Oluşmasında Theodor Ebû Qurrâ Harranî’nin Etkisi”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006, C.2, s.227-239.

-----:

“Kur’an Karşıtı Söylemin Oluşmasında Yohanna Dımaşkî’nin Etkisi ve Sapkınlar Kitabı”, **EKEV Akademi Dergisi**, C.XI, S.32, 2007, s. 71-88.

-----:

Avrupa ve Kur’an: Avrupa’da Kur’an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir İnceleme, İzmir, Tibyan yay., 2002.

-----:

Hıristiyan Dünyasında Kur’an Karşıtı Söylemin Tarihsel Kökleri, İstanbul, İz yay., 2010.

YAZIR, Elmalılı Muhammed **Hak Dini Kur'ân Dili**, İstanbul, Matbaa-i Hamdi: Ebuzziya, 1935.

YAVUZ, Yusuf Şevki: “Abdülmesih b. İshâk el-Kindî”, **DİA**, C.XXVI, s.38-39.

el-YESUÛ, Selim Dekkâş: **Ebû Râita Et-Tıkrîfî ve Risâletü Fî's-Sâlûsi'l-Mukaddes**, Beyrut, Dâru'l-Meşrik, 1996.

YİĞİT, İsmail: “Emevîler”, **DİA**, C.XI, s. 108.

YÜKSEL, Mücahit: **Emevîler Döneminde Hıristiyanlar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2016, s. 106.

YÜKSEL, Mücahit: **Emevîler Dönemindeki İslâm Toplumuna Hıristiyanların Etkileri**, İSTEM: İslâm San'at Tarih Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi, 2016, C.XIV, S.27, s.99-122.

Z İLİO-GRANDİ, Ida, "Il: “kitâb tahdîb al-aḥlâq” di Yaḥyâ Ibn ‘Adî († 974 / 363): riflessioni sul tema dell’etica nel periodo abbaside”, **Silvio Zamorani**, Torino, 2009.

ZEBİDİ: **Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi**, çev. Kamil Miras, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1985.

WOLFSON, Harry Austryn,

Kelam felsefeleri, çev. Kasım Turhan,
İstanbul, Kitabevi, 2011.

EKLER

Ek-1: Örnek Metin

“Theodor Ebû Kurra’nın Halife Me’mûn Huzurunda Kelam Âlimleri ile Münakaşası”-Vatican Borgia Arabic Ms 135 (V.157-172)²⁷⁶

بِسْمِ الْآبِ وَالْإِبْنِ وَرُوحِ الْقُدْسِ إِلَهٍ وَاحِدٍ.

نبتدي بعون الله وحسن توفيقه بكتاب مجادلة أبو قررة أسقف حران في مجلس المأمون أمير المؤمنين في أمر دين النصارى.

فإنه لما حضر أبو قررة مجلس المأمون قال له: يا أبا قررة .

أجابه قائلاً: لبيك يا أمير المؤمنين .

قال له: ما تقول في القلفة نجسة أم لا؟

فقال له: أبو قررة أنا ناطق بين يدي مولاي أمير المؤمنين إن هو أذن لي.

قال له المأمون تكلم يا أبا قررة.

ثم أنه أجابه وقال: أما تعلم يا أمير المؤمنين أن الله جلّ اسمه وتعالى ذكره خلق أبانا آدم وجبله بيمينه وأسكنه جنّته وزوجته حوى أمته؟

قال له المأمون نعم كان منه؟

فقال له: أبا قررة أفترى كان الله جلّ اسمه وتقدس ذكره يخلق بيده شيئاً نجساً؟

قال له المأمون معاذ الله من ذلك .

قال له أبو قررة فإنا يا أمير المؤمنين نشبه أبانا آدم .

فسكت المأمون لذلك ولم يرد جواباً. ثم قال له المأمون أريد منك يا أبا قررة أن تعرّفني كيف أنزل الله الختانة على إبراهيم .

²⁷⁶ Süryânîce harflerle Arapça (Garşûni) olarak kaleme alınan el yazması David Bertaina tarafından 2007 yılında Amerika Katolik Üniversitesinde yapılan Doktora tezinde Arap Harflerine çevrisiyle birlikte ek olarak verilmiştir. bkz. David Bertaina, **An Arabic Account of Theodore Abu Qurra in Debate at the Court of Caliph al-Ma'mun A Study in Early Christian and Muslim Literary Dialogues**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington D.C., The Catholic University of America, 2007, s. 434-464.

قال له أبو قرة نعم يا أمير المؤمنين جعلني الله فداك. إن الله خلق آدم وكان بينه وبين نوح أربعة عشر جبلا غلف كلهم. ولم يأمرهم الله بختانة حتى كان على زمان ناحور جد إبراهيم لأن إبراهيم ابن ترح ابن ناحور. فلما كان في أيام ناحور عُبدت الأصنام. فأحبَّ الله تبارك اسمه أن يبطل الضلالة من خلقه. فلما عقل إبراهيم اعترف بالله وآمن به ولم يعتكف في عبادة الأصنام التي كان الناس يعبدونها من دون الله جل اسمه. فأحب أن يجعل في إبراهيم علامة كما يسم الرجل السيد الخروف من غنمه. فأنزل الله على إبراهيم الختانة فاختنن هو وأمر من تبعه أن يقتني أثره وسبيله. فلم تنزل الناس على الختانة حتى قدم سيدنا المسيح لذكره السجود وتبعته الأمم وأمنت به. فبطلت عنهم تلك الشرائع التي كان موسى قد رسمها لجميع الشعوب وجعل لهم عهدا جديدا ووصية جديدة لا كالوصية أولى .

قال له المأمون وما تلك الوصية؟

قال له أبو قرة: يا أمير المؤمنين كانت الشعوب قبل أن يجيء المسيح قد اعتقدت بخمسة شرائع وكانوا متمسكين بها. فأولها التوراة والختانة وحفظ يوم السبت وذبحهم الثيران "الجاموس" وما يشاكل ذلك بين يدي الله وكانوا يصلون إلى القبلة. فلما قدم سيدنا المسيح جعل الأمم الذين اتبعوه وأمنوا به عوض الخمسة الأولى .

قال له المأمون: وما هي يا أبا قرة الخمسة التي رسمها المسيح عوض الأولى؟

قال له أبو قرة جعل لنا الإنجيل عوض التوراة، وجعل عوض الختانة المعمودية، وجعل الأحد عوض السبت، وجعل القربان عوض الذبائح، وجعل الشرق عوض القبلة. وهذه الخمسة شرائع عوضاً عن تلك الشرائع الخمسة التي تقدم ذكرها على يد موسى النبي وأمر بها لبني إسرائيل ولم يعتقدوا بها

وكان في الحضرة رجل يقال له محمد ابن عبد الله الشامي. فقال ويحك يا أبا قرة إن المسيح روح الله وكلمته كما تقولون وبعثها إلى مريم وإنما مثله عندنا كمثل آدم خلقه من طين ونفخ فيه من روحه وقال له كن فكان .

فسكت أبو قرة طويلا حتى نظر المأمون إليه وقال له يا أبا قرة لم تجبه؟

قال أبو قرة: يمنعني من ذلك أمر أمير المؤمنين وانتظار له أدام الله عزّه.

قال له المأمون يا أبا قرة أما علمت أن هذا مجلس عدل؟ لا يتعدى فيه أحد على صاحبه. فأجب بقولك وأوضح بما في صدرك وقلبك ورد الجواب بغير هيبة. ولا يعظم اليوم في عينيك أحدٌ من الناس معا فإن هذا اليوم يوم برهان. فمن كان ذو عقل وعلم ومعرفة كما قد اعتقده من أمر دينه فلينتطق .

فلما سمع أبو قرة من المأمون ذلك أوما إلى محمد ابن عبد الله الشامي وقال: سل عما بدا بذلك .

فقال له محمد ما رأيك يا أبا قرة فيما أوضحت لك من المسيح؟ هل تنكر منه شيئا؟

فأجابه أبو قرة وقال: يا أبا بكر أخبرني عن آدم، هو من شيء أم من لا شيء؟

قال له لا بل من شيء .

فقال له: فيوصف؟

(قال) له نعم .

قال له بارك الله عليك. فما تقول في أمر المسيح هو من شيء أم من لا شيء؟

فقال له: أبو بكر فقد قيل في كتابنا إذ يقول إنه من روحه ونبينا أيضا يقول إنه كلمته .

فقال أبو قرة فتحد؟

فقال أبو بكر كلا .

فقال أبو قرة فتفاس؟

قال أبو بكر أصلا .

فقال أبا قرة فخالقة هي أم مخلوقة؟

فاضطرب عليه عقله ولم يرد لذلك جوابا أن يقول إنها خالقة أم مخلوقة. فأوما عند ذلك أبو قرة إلى المأمون وقال له يا أمير المؤمنين أعزك الله لتتصف وتعدل ما بين الفريقين من حكم العدل والحكم لقد أبعد الله قوله الأول من الآخر. كيف يقاس من يوصف ويحد ويدرك بمن لا منتهى له ولا تدرك عظمته ولا تحد قدرته. فهذا أمر تحير فيه العقول الراجحة .

فلما سمع المأمون من أبو قرة ذلك أعجبه وفرح به غاية السرور بما سمع من كلامه وتحير منه محمد بن عبد الله الشامي. وابهت أبا قرة جميع من حضر. فأقبل عليه أبو قرة وقال له أيها المسلم قد أعلمتك ما قد طلبته مني وحضرت معي في هذا اليوم. وإنما دعاك إلى ذلك كثيرة مقالكم فينا وإزدراكم لديننا وقذفكم إيانا القبيح حتى يظن كل منكم مجادل ومحاور أنه لا دين لنا ولا حجة ننطق فيها عن أنفسنا فصرنا لطول سكوتنا بأسوء المنازل عندكم وأذلها في أعينكم.

فليس لمخاطبتكم نصفة؛ لما بكم من السرعة والضرر والسلطان والأعجب بالباي. فإذا قد سألتني أمير المؤمنين أيده الله وأعزه أن أوضح له البرهان على ديني وأعرفه تحقيق ما أنا عليه. فما أجدني أقدر أيضا إلا بالكلام وإني أعلم أنك تجد علي في ذلك ويكون ظلماً منك وتعدية لأنه قد كان لي الغيظ منك لأنك أمسكتني إلى ما لم ينطق به كتابك ولا لفظ به نبيك ورسولك .

وأنا أيها المسلم لا أخاطبك ولا أجابك إلا من كتابك. فعندما أخاطبك به أيها المسلم من أمر دين فلا تتجبر علي وتأنف لنفسك أن تعترف لي بالحق إذا أنا أوضحت لك وبينته من كتابك. فلا ترد على إلا بالتالي أحسن لأن رسولك قد أمرك بذلك وقال لك ألا تجادل أهل الكتاب إلا بالتالي أحسن. وأعرف إنه لا يجد لهم بسطانه ولا ضل عليهم بكلامه بل إنه قال لهم أمانا بما أنزل إلينا وإليكم فإن إلهنا وإلهكم واحد. ثم نهاكم عن مجادلتكم فأبيتم أنتم الآن أن

تقبلوا قوله ولكن كان عدلا يلزمكم أن تحفظوا وصيته ونهيه لكم عنا وازدراءكم لديننا وقذفكم إيانا بالقبح وإلزامكم لنا بالكفر .

لم تعلم إنه لا ينبغي لكم أن تعيبوا علينا في ديننا؟ وقد أمرك ونهاك عن ذلك لما عرفك بحال الأمم التي كانت من قبلكم وما أنعم الله به عليهم. ووصف ديننا وكف عنه .

وقد أمرك أن تطلب من مالك يوم الدين أن يهديك الصراط المستقيم صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين. فالضالين هم الاعراب أهل كفر ونفاق. وأنت أيها المسلم بتعديك علينا تشاركنا معهم وتقيسنا بهم. فقد تعلم من كتابك إن الله يشهد لنا معشر النصارى باننا من أهل الكتاب قبلكم. وقد تعلم أيها المسلم أن من يكون من حزب الله الذي في السماء فله من الفضل عند الله ما ليس لغيره ممن هو في الأرض من سائر الأديان. كما أن المسيح مكنونه إله في السماء وله من الفضل على جميع الأنبياء وكذلك من آمن به من النصارى واتبعه فله الفضل على جميع الأمم وعن أصحاب الديان .

فان قلت لي ايها المسلم انك من حزب المسيح ومن اتبعه فاني اخبرك بأن فعلك ذلك مخالفة قول المسيح بتباعدك منه وتركك وصاياه. وان كتابك يقول ومن اتبع ديننا غير الاسلام فلن يقبل منه و هو في الآخرة من الخاسرين. فقد تعلم ايها المسلم ان كتابك ينقض عليك هذه الآية .

فقال له: المسلم معاذ الله من ذلك. و ما هو يا أبا قرّة؟

فقال له أبو قرّة اما تعلم أنه يقول اسلم اليه ما في السموات والارض طوعا وكرها؟ فقد ذكر كتابك إنه قد ادخل جميع الناس والبهائم والطيور والجن والشياطين في الإسلام. فان كان كذلك فما منزلتك عند الله الا كمنزلة الواحد من الداخلين به. فاذا عرفت ذلك فلاي شيء تتفخر علينا بإسلامك؟ وليس لك فيه فضل على أحد ممن دخل فيه وإنما منزلتك عند الله الا كمنزلة البهيمة الداخلة في الاسلام.

مع هذا يا أيها المسلم ان دين الله هو الإيمان. فنحن المؤمنون وأنتم المسلمون. أتريد ان تعلم ذلك اسمع قول رسولك إذ يقول "قالت الاعراب آمنا قل لم تؤمنوا" فانكر عليهم ذلك. "ولكن قال لهم قولوا أسلمنا ولما يدخل الإيمان في قلوبهم". ثم اتبع ذلك نبيك ايضا وقال سواء على أنذرتهم أم لم تنذرهم .... ختم الله على قلوبهم وعلى سمعهم وعلى ابصارهم. فإذا كان نبيك قد أعلمك ورسولك فقد أنذر اليك وهو يشهد عليك بذلك إذ قال ختم الله على قلبك ان لا تدخل الإيمان. انت تنكر وتجحد ما في كتابك وتزعم انك مؤمن؟ ولست بمؤمن ولكنك مسلم كما لانك لم تؤمن بكلمة الله وروحه .

أكتظ محمد ابن عبد الله الشامي في وجوه قریش الذين كانوا حاضرين معه. فقال له هارون ابن هاشم الخزاعي يا ابا قرّة تكلمت و اضلت حتى انك ابرأتنا من الإيمان وزعمت انكم انتم المؤمنون. ونحن المسلمون .

فقال له أبو قرة اني لم انسبك لشيء من هذا الا بما نطق به كتابك وأجاب به رسولك. يشهد الله به عليك. فأما افتخارك و ترحيبك لما لم يخلق الله منه شيئاً اما تستحي؟ ويحك من الله .

قال له المأمون وما هو يا أبا قرة افتخاره؟

قاله أبو قرة جعلني الله فداك يا أمير المؤمنين افتخاره بجنة و نساء حور العين .

قال له نعم وهو كذلك .

قال الله أبو قرة وبيك يا مسلم أخبرني عن نساءك المسلمات من أزواجهم في الآخرة إذ تركتوهن واخذتم عليهن نساء من الحور العين؟ فأنتم من نعيم رجا و نساءكم في كآبة و حزن و كدر. بل ويحك قد كان حقيقة ينبغي عليك ان تدع ذكر ذلك و ترغب إلى الله في العاقبة و تسأله ان ينجيك من النار. فقد تعلم ان كتابك يشهد عليك حيث يقول "وان منكم إلا و اردها كان ذلك على ربك حتما مقضيا" و أنت تعلم أن هذا و عيد بين يديك. و كتابك يشهد على ختم قلبك و امتناعك من الايمان لسابق علم الله فيك. هل تنكر شيء من هذا القول مما أوضحت لك؟ اما تعلم انه قيل في كتابك لاملأن جهنم من الجن و الناس أجمعين؟ ولم يعد بجنة و لا حور العين .

فكيف ترجو الجنة و هذا الوعيد بين يديك؟ و كتابك يدل على ختم قلبك امتناعك من الايمان فلذلك اعلمك الله إنه يملأ جهنم من الجن و الانس أجمعين لأنكم افرزتم الله من كلمته و روحه .

وانتم ما في بينكم و ادعيتم أن نوره هو ذلك عبد مخلوق فلا ينبغي له أن يسبح و لا يوقر و يمجد و لا يقال له نور الله. و غيرتمونا بتسبيحنا له و توقرنا لعظمته و ذلك نوره الذي أظهره الله لنا .

هل تنكر يا مسلم من ذلك شيئاً؟ اما تعلم أن معاداتنا و إياكم عندما يقول لك و لملتك و لاهلك؟ إنما استبان لنا و ايقنا أن الله تبارك اسمه لم يرسل بعد مسيحه أحدا يكذب كلمته و ينقض أقاويله و يخالف سننه و ينهى عن لزوم وصيته و فرائضه و استعمال ما في كتابه حيث يقول و إن من أهل الكتاب إلا ليؤمنن به قبل موته" ذلك انه لا يموت احدا من اهل الكتاب الا و يؤمن به. فكان إيمانكم أنتم بالمسيح تكذيبكم كتابه و تغييركم انجيله بمخالفتم سننه و شهادتكم ايضا عليه العبودية. و تزعمون انكم تدركون و ترجون رضا الله بسخطه و طاعته بملصطه و بنعمته بالتقرية عليه و على كلمته بروحه. و تقول انه خالق مخلوق أم إنك استعملت الاختلاف في كل ما اوصى به .

فإن أنت أنكرت ذلك أيها المسلم فاعرفك إن مخالفتك المسيح و تركك و صاياه و طلبت الجنة باهراق الدماء و التماسك رضا الله يقتل خلقه اهجامك على الايمان ظلما و تحويل وجهك عن المشرق إلى القبلة و افترشت كثرة النسوة و تزوجك المطلقات و استحلالك اياهن بعد دخول صاحبك عليهم و هذا مما يسقط الله و يغضبه. فما حملك على هذا ان كنت غير مخالف؟

ثم تقولون بأننا قد زدنا في انجيلنا و نقضنا و أنت تعلم ان انجيلنا قبل قرآنكم بست مائة و أربعة عشر سنة و لم يزداد فيه حرف واحد و لم ينقص فيها حرف واحد .

وقد تعلم إنه في سورة الأحزاب يقول انا وجدنا أمة يهدون بالحق وبه يعدلون وحقق ذلك في سورة ال عمران وقال ومن اهل الكتاب أمة قائمة يتلون آيات الله في الليل والنهار يؤمنون بالله وبيوم الأخرة ويأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر ويسارعون الى الخيرات. فأولئك هم الصالحين وانت لتعديتك علينا أسميتنا مشركين .

فعند ذلك بهت محمد الشامي وجميع من كان حاضر من وجوه قريش ولم يردو عليه جوابا. فقال المأمون عند ذلك يا أبا بكر ما لي أراك مقصرا عن الجواب؟

قال له محمد يا أمير المؤمنين إن دين هذا عتيق أصيل لا يمل صاحبه من الكلام ولا يعيه رد الجواب. فأما دين الإسلام فقد تعلم أنه غض اخضر طري اتخذه الله على يد نبيه وصفيه. وصاحبه قد قنع بالإيمان وقد تكلم أبا قررة بكلام مقصر عقلي وأفرد عني ذهني. ولا جواب له عندي وأنا أسأل سيدي أمير المؤمنين أطال الله بقاءه أن يعفيني من مناظرة هذا النصراني.

فعلم أمير المؤمنين عند ذلك ان أبا قررة بحر العلم ولا يمكن لأحد مناظرة ومقاومته في محاوره او في معرفة دين. فقد أحب أمير المؤمنين بأن يريهم ما هم عليه عندما كانوا قد علموا أنه عنده بمنزلة جليلة وعرفهم حبه لأبا قررة ولمجالسته إياه بحيث ما كان يرى منه من البراعة والبلاغة في جميع ما كان يسأله عنه. وإنما أحب بان يناظرهم لأنهم كانوا يجدون عليه لحبه له ولمجالسته في كل وقت.

فعند ذلك أوما المأمون إلى أبا قررة وقال له انه وان كان محمد بن عبد الله قد كلّ عن جوابك وتعريفك بما أنت عليه من الكفر والنفاق. وانا الان أحضر إليك رجل يقوم بحق الله ويوضح لك ما انت عليه ويقصر عليه حجتك يبطل كلامك. وسيعرف جميع من حضر أن المسلمين هم على الحق اليقين .

وامر المأمون لمحمد بن عبد الله الشامي بالانصراف وأنفذ إلى سلام بن معاوية الهمداني فاحضره. وكان رجلا جبار سريع الغضب معجبا بروحه. فلما حضر بين يدي المأمون سلم عليه بالخلافة ودعا له. فرفع المأمون وأجلسه ورحب به. ثم قال له قد أردنا بأن تحضر مجلسنا وتعرف لأبي قررة ما نحن عليه من الحق. فقد سمعنا في ديننا ما قد قرأنا أن كل من سمعه يرجي إلى كلامه ويصغي إلى قوله. فهل لك أن تخاطبه بما عندك وتصرعه وتبطل دينه وحجته .

فقال سلام ابن معاوية يا أمير المؤمنين ان أبا قررة هو من أهل الجهل والنفاق. وليس كلامه هذا إلا من يعمى قلبه. وإنما هو كفرع لا اصل له ولا نبات. ولو صدق الكلام الصحيح لم يكن بحضرتك قوام وليس كثرة ما يتكلم به إلا لكثرة قربه منك. ودالته عليك لما يرى من اعجابك به. ولو رأى منك يا أمير المؤمنين صولة الأسد على الثعلب لطار عند ذلك نومه واختل عليه عقله وقصر عنه كلامه .

فقال له المأمون أخزأك الله لقد تكلمت بكلام سفيه أحمق. وأنت ترى بنفسك إنك من اهل الورع والادب بالعفاف. وبالله اقسام لولا شماتة المحضر لأوردتك موردا أنزلت به قدرك واسقطت به شأنك. فانصرف عني مخزيا لعنك الله. ما اقل صوابك واعمى خطابك .

وامر بإخراجه من بين يديه. فبهت لذلك جميع من حضر من وجه قريش. ثم قال المأمون يا أبا قررة انصرف اليوم ببارك الله فيك وإذا كان في الغد فاتينا لنحضر معك من يتصل بنا إن عنده معرفة بدينه وإلا فكنت الظافر بعقلك المتفكر بدينك الدال بغلبتك .

فعظم ذلك على جلساءه وقالوا له أمير المؤمنين قد بلغنا أن رجل من بلد البصرة عرف بصعصعة ابن خالد رجل ممارس الأمور. وعارف في المذاهب ودراسة الكتب كبير بدين الإسلام. وقد وقف على مذهب النصارى وعرف ما هم عليه من الضلالة. فإن رأى أمير المؤمنين أيده الله أن يحضره حتى يناظر لأبي قررة بين يديه فليفعل .

فلما كان في الغد حضر القوم واحضروا لأبي قررة. فلما جلس البصري في موضعه ومن معه أجلس أبا قررة أيضا. ثم أن المأمون قال لأبي قررة يا أبا قررة اتينا بالبيان من عندك ولا تخش من ناحيتنا مكروها فانا معترفين لك بالحق إذا أنت اوضحته وأثبتت به فان هذا مجلس عدل وموقف حق. فمن ظفر بصاحبه فله الفضلة عليه .

فابتدى البصري وقال أخبرني يا أبا قررة اما تعلم أن المسيح قال إني صاعد إلى ابي وابيكم وإلهي إلهكم؟ قاله أبو قررة نعم لا انكر ذلك.

قال له البصري وحيك إذ قد علمت هذا فهل منزلته وكونه عند الله إلا ككون إنسان من أولاد آدم؟

قال له أبو قررة إن الله عز وجل لو لا أراد يفعل ما فعل المسيح من العجاب على الأرض وهو في السماء لكن على ذلك القدر. ولكنه أحب أن يمتحن الناس إذا أظهر لهم بعض قدرته. فأرسل روحه وكلمته إلى مريم العذراء الطاهر فحملت المسيح نور الله. فتجسد منها وظهر بذلك الجسد الذي احتجب به عن الناس لأن العين البشرية لا تستطيع النظر إلى نور الله وقدرته. فلولا احتجابه بذلك الجسد لم يهبط من السماء إلى الأرض ولا خلط الناس .

وفيه كان إنسانا تاما كامل المنظر وفي القدرة والأعمال إله تام. وكان بذلك الجسد الذي لبس من مريم الطاهرة. ظهر الناس وفيه احتمل الشثيمة والأوجاع والصلب وقلما نجده في الكتب مما ينافر العقل العقول. وبذلك الجسد نطق وتكلم بما احتججت علي .

وأما أنت أيها المسلم أخبرني عن أشياء أسألك عنها. قولك إن الله قال لعيسى كهيئة الوعيد أنت قلت للناس اتخذوني وأمي الهين من دون الله؟ فقال سبحانك إن كنت قلته فقد علمته تعلم ما في نفسي ولا أعلم ما في نفسك إنك أنت علام الغيوب. أخبرني علم الله أم لم يعلم حتى أسأله؟ فإن قلت إنه لم يعلم فكفك مني الجواب. فإن الله لم يعلم سألته. مع إني أحب أن تخبرني يا مسلم متى كانت هذه الكلمة قبل رسولك أم بعده؟

فبهت البصري طويلا. ثم إن قال هذا يا أبا قررة سيكون في يوم القيامة

فقال أبا قررة وحيك فالعجب والله لرسولك إنه علم ما نفس الرب تلك الساعة والرب لم يعلم أن المسيح مكذوب عليه في هذا القول حتى سألته على سبيل الاختيار يوم القيامة كهيئة الوعيد .

قال البصري لأنه قد عرف أنه لم يقبل ذلك ولكنه يريد أن يسمع الناس ذلك .

قال أبو قرّة ويحك يا مسلم أنكرت المسيح كلمة الله وروحه؟ وتتكلم عن المسيح بالتهديد وتغضب على من اتبعه. وأنت تعلم أن في كتابك يقول ان الله يحق الحق بكلماته وروحه في موضع آخر من كتابك سمانا المهتدين بالحق؟ وأنت تخالف ذلك لإعجابك برأيك. ثم سميتنا مشركين والتمست بذلك عيبا واحتقارا لمنزلتنا .

وقد تعلم أنه قيل في سورة المائدة لتجدن أشد الناس عداوة للذين آمنوا اليهود والذين أشركوا. ولتجدن أقربهم مودة للذين آمنوا الذين قالوا إنا نصارى. ذلك أن فيهم قسيسين ورهبان وأنهم لا يستكبرون، قريبي المودة. ثم سمانا بعد ذلك أمة صالحين وسمانا أمة نهدي بالحق وفي مكان آخر أمة معنضة وأنت تأبى أن تسمينا إلا مشركين .

ورسولك قد سمانا صالحين مهتدين وقد بين ذلك. وأراد ألا يدعك في شك من قوله من أشرك بالله قد ضل ضلال مبينا. فأراد يعرفك إن المشركين هم الأعراب الذين كانوا يعبدوا الأوان. ثم قال سواء ذلك؛ الذين آمنوا والذين هادوا والنصارى والصابئين والمجوس والذين أشركوا إن الله يفصل بينهم يوم القيامة. ألا ترى أنه قد أبرأنا نحن النصارى واعزلنا من الشرك بإقراره وسمانا وذكره إيانا على وجه التقدير؟

ثم إن أبا قرّة نظر إلى المأمون فإذا هو مبتهج مسرور لقوله وفرح لذلك فرحا جزيلا واشتد قلب أبا قرّة. ثم أوما إلى المسلم وقال له أما تخبرني ما لك وللنصراني تقول فيهم ما لا يقوله رسولك ولا نطق به كتابك. ولكنه يا مسلم نكف عن التعرض لمجادلتكم إذا أنتم لا تكفون عن الازدراء والاحتقار لديننا. وتتكرون علينا أتباعنا المسيح الذي هو روح الله وكلمته. قد نسبت إليه أن تلك الكلمة في الزبور وسائر كتب الأنبياء وأيضا في كتابك. والله الصادق المحق وأنت الكاذب المبطل بمخلفتك لقوله وجورك إياه.

وأما قولك إنك تدعوننا مشركين ونجعل الله ولدا وتقول لن يقدر أحد أن يجعل الله ولدا. ما تعلم أن رسولك قال في سورة الزمر لو أراد الله أن يتخذ ولدا لاصطفى مما يخلق ما يشاء؟ وأنت تنكر على الله أن يصطفى كلمته وروحه ويتخذها ولدا وما ينكر ذلك بل اعترف رسولك بذلك إذ يقول في كتابه لا أقسم بهذا البلد وأنت حل بهذا البلد ووالد وما ولد. فمن الوالد وما ولد؟ لقد خلقنا الإنسان في كبد أعني في بدوا .

وفي سورة البقرة يقول قالوا اتخذ الله ولدا؟ سبحانه بل له ما في السماوات والأرض. ولم يجادل ذلك رسولك بل يعترف بالحق وأن الله اتخذ كلمته وروحه ولد. ونحن وأنت معترفين أن الرحمان كلمته التي نادى الملائكة باسمها وداود سماه رب وولد. فكيف تنكر أنت ما في الزبور والقرآن مع أمر المسيح؟ ولكن قلبك قد قسا وترى انك على الصواب ما غيرت الكتاب و زعمت أن روح القدس التي في المسيح ليست من ذاته بل هو مثل آدم قال فكان فكان. وجعلت روح الله نظيرا وشكلا .

وقال البصري قد والله تحير عقلي منك يا نصراني ومليت من الرد عليك غير أن الصحيح عندنا أن المسيح كمثال آدم قال له كن فكان .

قال أبو قرّة أما تعلم أن تلك الكلمة التي تزعم أنها أمرت آدم أن يكون فكان هي التي امرت البهائم أن تكون فكانت؟ قال البصري نعم .

قال له أبا قررة فهل منزلتك إلا كمنزلة البهيمة التي خلقت وهي من كلمة الله؟

فقال البصري معاذ الله يا أبا قررة أن أكون بزوي البهيمة أعني بمساواة البهيمة بل أعلم أن الله أكرمني في خلقه ونفخ في من روحه .

قال له أبو قررة كيف قد جعلت روحك مثل مثل روح الله الخالقة الحالة في المسيح وقسمتها بها؟ فلهب إلى الموت أنت وصاحبك وقيمهم حتى نصدق أن الله تبارك اسمه وتعالى ذكره قد نفخ فيك من روحه كما تزعم. وأن لم يكون كذلك وليس لك من المقدره بأن تقيم بها ميتا فروحك مثل روح البهيمة التي لا تضر ولا تنفع. فإن كان من الأمر كما أوضحت لك فلم تتجبر علي؟ وتتعدى قدرك وتجعل روحك مثل روح المسيح وعديله لروحه حتى إذا اختلط عليك أمرك ولبتس فيه رأيك فمرة تقول مخلوقة ومرة تقول عبد مملوك؟

فتنكر أيها المسلم وتقول إن روح الله التي بشر الله بها مريم وسماه المسيح. وإنما ذكر ذلك قرآنك ليعرفك أن هذا الاسم ما وقع على أحد من الملائكة ولا من الأنس إلا على المسيح. وأنت بهجومك علي هذا تأمرك نفسك وتشهد لها بالصلاح والحلول في دار الجنة والخلود .

قال له المسلم حق إنني أرجو من الله ذلك مع تمام نعمته علي وافضاله على مجرى ممن اتخذ ملتي وسلك بطريق نبيي .

قال أبا قررة بأي شيء يا وقح تستحق الجنة دون غيرك؟ باستحلالك ما حرمه الله في الإنجيل سنن المسيح؟ وقذفك كلمة الله بالافتراء عليها وتبطلك شهادات الإيمان والأنبياء الذي تنبوا عليها أخبرني يا مسلم بأي شيء تضمن لنفسك الجنة ويشهد على أن ندخلها نحن معك غير إنني أعرف من الله تبارك اسمه تقدس ذكره ان لا يجعلنا وإياكم في جنة أبدا إلا أن نتبع مسيحه ونسلك في سننه ونتبع كلمته .

قال فأجاب رجل من وجه قريش وقال يا أبا قررة قد أطلت في القول وأطنبت في الخطاب وليس أرى إلى هذه الغاية أحد يحسن ويرد عليك. فأحب منك أن تخبرني أن كان المسيح روح الله وكلمته؟

قال له أبا قررة نعم أيدك الله إنني مخبرك ذلك. وقد أوضحت لكم ذلك أمر المسيح وتجسده .

قال له ذلك الرجل فحملته مريم في بطنها تسعة أشهر كاملة؟

قال له أبا قررة نعم .

قال له ويحك يا أبا قررة عند ما أرسل الله كلمته وروحه إلى مريم بقي هو بغير كلمة؟ فأخبرني من كان يدبر السماء والأرض إذ هو حال في بطنها كما تزعمون .

قال له أبو قررة سبحان الله العظيم ما أعمى قلبك واسقط مثالك وأقل معرفتك. حيث أنزلت الله تبارك اسمه بمنزلة المخلوقين. وأنت تعلم أن الله جل ثنائه هو في كل مكان. لا يندسه شيء ولا تحيط به الأمكنة إذ هو فوق ذلك. وكتابتك يوضح لك هذا قائلا انه خالق غير مخلوق فانظر إلى النار بالذي يضي البيت منها ولا يلتزق فيها شيء

من السواد. وقد نرى الشمس أيضا نظيرا لذلك. تشرق على كلما خلقه الله تبارك اسمه من لا نجاس وغيره ولا يندسوا من ذلك شيء. يظهر نورها صافي لا يخالطه شيء وهي مخلوقة. وأنت تعلم أن الكلمة خلقت النار والشمس بقدرتها ولم يقص عنها شيء من أمور الدنيا .

فقيم لم تأنف أن تلوم الله عز وجل أنه خلق شيئا من تراب جعله يمينه على شبيهه من غير أن يحول عن لاهوته ليعرف الناس كرامتهم عليه إذ هم أطاعوا قوله واتبعوا فرائضه وامنوا به. فهو من النعم المتكاملة والفضائل البالغة. وأنت بقولك تغربت على الله وكلمته ونسبته أنه لا يقدر أن يبعث كلمته إلى حيث يشاء من الأرض وهي معه بكرامتها وغير مفارقتها بذاتها .

فسبحان الله ما أقل معرفتك وأبعد فهمك إذ نسبت الله إلى أمر ليس يسبقه إليه أحد من الناس ولا نزل بهذه المنزلة الدينية. ومن تكلم أو قال مثل هذا فقد كفر وكفاه بهذا هلاكا .

وأنت تعلم أن الشمس في فلك السماء. فبقدرتها تدخل عليك وأنت في منزلك. وكذلك تلج في كل باب ومنفق من غير أن تفارق حرارتها والدارة التي فيها فمستقرها. فإذا كان ذلك في المقدس محدود فكم بين المقدس وخالق الأشياء وهو أقدر عليها .

ونطيل ذلك أيضا وان كان لا يشبه الا مثلا له انه إذا تأتيك صحيفة من عند أخيك أو من عند صديقك وصاحبك من أرض بعيدة. فيخبرك بهواه وما هو كائن في قلبه والصحيح من قوله من غير أن تراه أو نظير إليه بفرح كانت أم غيره. كنت قد رأيت ونظرت إلى ذاته؟ هل يتهيأ ان يقبل كلمة حتى ترجع الصحيفة إليه؟ فهذا قياس لقولنا في كلمته أن أقررنا بها أم غيرتها؟

أما ترى إلى هذه الثلاثة التي سميتها النفس والكلمة والروح السكنات في جسم الإنسان؟ وهو جسد واحد ليس ناظرا للعيان لا يقدر أحدا أن يراه. فهل يدل عليهم أن يعرف أمرهم وينفي هواهم إلا بكلمة؟ والكلمة مع النفس والروح بلا افتراق له منهم ما دام الجسد حيا .

وكذلك أيها المسلم فتعلم أن الله سمّيناه أبا والكلمة ابنا وروح القدس حياة إلا أنه واحد. لا يستطيع أحدا ينكر ذلك على إن كنت ذي لب وفهم ومعرفة .

فقال له ويحك يا أبا قرّة أما تعلم اننا نعيب عليكم لأنكم تسمون المسيح ابن الله وتعبدونه مثله؟

فقال أبا قرّة ونحن إنما يعيب أيضا عليكم لحسب قلة معرفتكم بالمسيح سيدنا وسننه وشرائعه ونحن المؤمنين به وليس نحن منكبين أن نسمي روح الله وكلمته إلها إذ هو روحه وكلمته جوهرأ واحداً. لا يخالطه غيره من المصنوعات. فهل يتهيأ لك أن تسمي قطعة ذهب ابريزا؟ إلا أنه ذهب واحد؟ أو تقدر تفرز نار من النار؟ وتسميها إلا نار واحدة. قال له المسلم إمسك عنا يا هذا خطابك وأمنع منا كلامك. فإني لا أحب تفسير الكتب لا أريد الخروج معك إلى أمر لا أطيقه. وأنا أرى الكف عن هذا أصوب وترك التعرض لمثله اسلم. بل أقول أن الله تبارك اسمه لا يحد ولا يوصف. فإن كنت أنت معجبا برأيك وعدلا بكلامك مفتخر بعجائب دينك تزعم أن المعمودية طهرتك والصليب نصرتك فأنا لا أحب أن أفتخر عليك بأمر يدخل عليك فيه مشقة .

والمأمون وهو مع ذلك ينظر إلى أبا قررة متعاجبا من سعة صدره وجميع خطابه وحسن منطقته فسر بذلك سرورا جزيلا .

فقال أبو قررة أيها المسلم ما لي أراك متأخراً عن جوابك؟ عند ما ظهر البيان وعلمت أن الحجة قد وضحت عليك وعجزت عن مناظرتي. فإن كنت تريد تفخر علي بدينك وتزعم أن الله هداك من الظلالة إلى النور فحقق لنا دينك وأوضح لنا برهانك حتى نعرف فضله على غيره. وأما إن كنت تريد أن تفخر بسلطانك وتنقرر علينا علينا بإعجابك وتريد أن تزين لنا دينك بعبء ديننا. فهذا بعون الله رجع عليك لا يثبت لك منا شيا ولا يثمر منه فرعا. فأنا لا أستعين عليك إلا بالله العظيم .

فلما سمع المسلم هذا الكلام امتلأ منه غضبا شديدا حتى أوما و قال لأبي قررة قد انبسطت في الكلام واكثرت من المقال وانما تجبرك واقتدارك عندما لم يجلس مع بعد الى هذه الغاية احدى يعرف ما انت عليه. واما من الآن فاني اناصبك واكشف لك سرائرك و اعرفك بطرقك و اوضح لك سبلك اذا قد تمديت وحدك بالاطناب وكثرة الكلام .

فاخبرني عن ما أنتم تقولون الأب والابن وروح القدس الله هم ثلاثة أم اثنين أم واحد؟ فإن كان واحد فإن المسيح مخلوق كما قلنا وان كانوا اثنين فينبغي أن يكون الواحد أقدم من صاحبه وإن كانوا ثلاثة فقد لزمك أن تفرز لنا الواحد من صاحبه. فإن كلامك معشر النصارى تحير فيه العقول الراجية فأجيني عن هذه وعجل على حتى يعلم سيدي أمير المؤمنين ما انتم عليه من الكفر .

ويصحح وعندنا ان انكم تعبدون مخلوقا أكل من الطعام وركب الحمار ودار في الأسواق وأقر على نفسه طوعا أنه خلق مخلوق من خلق الله. وعظمتوه انتم وسميتموه ربا زعمتم أنه اخذ و صلب و قتل. فمعاذ الله من ذلك. فأعطني يا أبا قررة الجواب من كلامي هذا واعترف لي بالحق حتى انصرف عنك وأكف من خطابك و اتركك انت ودينك. فإني أعلم أنك مغتبط بما أنت عليه مسرور بما انت فيه. فبارك الله لك في دينك وزادك فيه عجا وميل إليه و حبا أنه على كل شيء قدير ربي وبكل في فعل خبير .

قال ابو قررة بسم الله الرحمن الرحيم. أما بعد فقد كنت والله في عيني كبيرا ما عندي عظيما بجميع خلقك وحسن معرفتك. فأما الآن إذ قد بأن لي فيك ما إظهارته واستقبلتني بما نطق به لسانك فقد زال رأيك عندي وأسقطت منزلتك من عيني واعلم إنني من الان مكلما لك بغير هيبه و مجاوبك بلا رهبة. واني أعلم أن قلبك كحجر الصوان يقدر النار مثل الثلج لأنك انت كنت قريبا مني بكلامك فانك بعيد عني بفعالك .

و اما قولك بأن افرز لك الأب والابن وروح القدس إنما سؤالك عن هذا فهو من عما قلبك وضعف حجتك لأن تعلم أن الأب إله واحد مع كلمته وروحه القدوس لا يوصف ولا يحد ولا يدرك. وان كنتم يا معشر المسلمين صغرتكم كلمة الله وزعمتم أنها عبد مخلوقا. تريدون بهذا القول على ان لا يرتفع لنا عندكم رأيا ولا يصح لنا قولاً وتزوينون رأيكم بعبء ديننا وتنسبون القول إلى نبيكم. وقد علم الله أنكم غير صادقين مبطلين غير محقين لنبيكم. لا تتوه بشيء من هذه بل قال نبيك ان الله خلق جميع مكنوناته بكلمته وروحه. ولا زعم أن كلمة الله مخلوقة ولا أوضح هذا في كتابه. وكتابك يوضح ذلك ويبينه .

ويصح لنا ذلك وجعل لنا معاشر النصارى سنة على يقين واضح البرهان. فلما ملكتنا انت وصرنا في يديك صغرنا في عينك. فاعجبناك نفسك وسلطانك وكذبت كتابك وانكرت نبيك ولا تدعينا إلا من الكافرين ونسبتنا ودعوتنا إنا مشركين لما عظمنا كلمة الله وروحه. ثم إنك سألتني سؤالاً طلبته مني ان افرز لك الاب والابن وروح القدس. فاخبرني أيها المسلم ما اغراك على هذا؟ أما تعلم ان المسيح كلمة الله وروحه؟

قال اللهم نعم .

فعند ذلك قال له أبو قرة إن أنا اتيتك أصلحك الله بماء من ثلاث منابع ثم جعلته بين أيديك في إناء واحد ثم سألتك افرز بعضها من بعض هل كنت تقدر على ذلك؟

أجابه المسلم قائلاً معاذ الله يا أبا قره ذلك .

فقال له ابو قرة فوا عجباه منك اذ كان ماء يفرغ بين يديك وتخلط هو يمينك وتنتظر إليه بعينيك وتدبره بعقلك وتحير فيه لا تقدر على إفرازه واحد من الآخر. فكيف تريد مني اني افرز لك ما لا تطيق ملائكته تصفه ولا حاملين عرشه؟ ينظرون إليه وهو الله واحد ذات كلمة وروح ومعاذ الله أن تقولوا الالهين أو ثلاثة آلهة .

ولقد أسأت بنا الظن إذ جعلتنا مشركين لا سيما وانت تعلم أن الله قد بين أمره ونوره في التوراة والإنجيل والزيور فإنه قد كلمته كما تلد الشمس الشعاع وكما تلد النار السخونة وكما يلد العقل الكلمة. ولم يكن شيئاً من هؤلاء الا مثل الذي ولد منه.

قال المامون وقد تحير عقله منه - وجماعة من وجوه بني قريش - اخبرني يا أبا قره عن شيء أسالك عنه .

فقال له أبو قره يا أمير المؤمنين جعلت فداك .

قال له المامون فان كان المسيح هو الهكم كما تزعمون فكيف اكل الطعام وركب الحمار وسار في الأسواق .

قال ابو قره يا أمير المؤمنين جعلت فداك، قد ذكرت الصواب وقلت قولاً لا ينتهياً لأحد من النصارى ينكره و لا يزيغ عنه، غير انه اكل الطعام بالجسد الذي لبسه من مريم البتول فقد اشعل وفاء في البرية بقوة لاهوته وإن كان مشيه الجسدي فقد سعى على البحر وأمواجه و لم يضرب بقدر لاهوته؛ حتى ان البحر وأمواجه أوقف منه فاسكناه في قدر لاهوته.

ولما ترأف على خلقه كان في سابق علمه وحكمته أن يظهر للناس بطبيعة الناس. ولو ظهر بقدره لاهوته لم تقدر الأبصار تنتظر إليه لضعف طبيعة الإنسان عن نظر نور وسواطع ضيائه. ولذلك اتخذ الجسد من جنسنا وخاطب عباده وأوجب لهم الثواب بطاعتهم وشديد العقاب بمعصيتهم .

قال المسلم ويحك يا أبا قرة فعندما تعظمون المسيح وتسمونه إله فعظموا الإله وحده وأرفضوا ما سواه ولا تشركوا له شريك آخر وتقولون الأب والابن وروح القدس فيدخل عليكم منه عظم العار وأيضاً حجج تقصر عنها عقولك ولا ينتهياً لأحد منكم إذ هو يُسأل عنها أن يرد الجواب عن شيء منها .

فضحك أبو قرّة طويلاً وقال قد أعلمتك أيها المسلم مراراً غير مرة أنك أعمى عن الكلام قصير المعرفة والفهم عن سؤالك ومعرفتك لأنني قد بينت لك برهانه وشرحت لك أسبابه وأوضحت لك انعامه واكشفت لك ترأفه. إنا نعبد الله بكلمته وروحه ورجوت أيها المسلم أن تناظر بلا معرفة من غير صواب فما زادك ذلك إلا جهلاً لقلّة معرفتك .

وأما نحن فأنا معشر النصارى نبرئ الله من هذا ونعوذ به أن نعبد إلهين أو نشرك بالله أحر كما تقدفونا أنتم يا معشر المسلمين. وتسمونا مشركين فبالله نستعين عليكم وعلى مناظرتكم فقد ذهب النصف منكم وسكن الجفاء في قلوبكم بالله المستعان .

فقال المأمون قتلك الله يا أبا قرّة فقد والله أنجزت القول وأوجدت الخطاب وأوضحت المقال ما يخطر لنا على بال .

ثم انعطف المأمون عليهم وقال هل عندكم يا معشر المسلمين من حضر هذا المجلس حجة يحتج بها عليه أو كلام يناظره؟

فقالوا بأجمعهم قد والله يا أمير المؤمنين حيرنا وأغضبنا بكلام وأعيانا رد الجواب عليه. وما نشك إلا أن لهذا تابع من جن علمه ما يريد ينطق فيه إذا خاصمه قوم. ولقد ترى إنا بين أيديك وجوه بني قريش وعلماؤها ولا منا أحد إلا وهو مشهور بعلمه ومعرفته. وقد تركنا لا نرد جواباً .

فلما سمع المأمون اعتراف القوم بالغبلة أو ما إلى أبي قرّة وقال له الله درك يا نصراني ما أعرفك بمقالك وأبلغك في دينك وأعلمك في مذهبك. فقد ازدت والله اليوم في أهل مقاتلك ما يسرهم فينا. ليت كان الله أحرماً من مجالسك .

ثم قالوا بأجمعين يا أمير المؤمنين إنما أهل النفاق هم ناراً محرقة واقدة. فإن دنوت منها احرقتك وإن أبعدت منها سلمتك. وكل منهم ضال عن سبيل الله وإنما غايته أن يجذب إليه الناس أجمعين .

فقال المأمون هيهات ما لنا من أحد إلا مناظر له .

ثم أمرهم أمير المؤمنين بالانصراف وخلق سبيل أبي قرّة. وهو فرحان مسرور بما وهب الله له من الغلبة والنصر على من أراد مكيدته ومناظرته .

ففسأل ربنا إلهنا يسوع المسيح أن يعطينا الرحمة بصلاته وصلات السيدة مريم وجميع القديسين الأبياء الصالحين والأنبياء والرسل والمبشرين والشهداء والمعلمين والرهبان المتزهدين. آمين آمين آمين .

وكان الفراغ منه يوم الأربعاء تموز تاريخ ألف وستماية وتسعة عشر سنة الإسكندر.

Handwritten text in Arabic script, arranged in four columns. The script is dense and appears to be a historical or religious document. The columns are separated by a central vertical line.

Handwritten text in Arabic script, arranged in four columns. This page continues the text from the previous page, with a central vertical line separating the columns.

EK-2: Harita

Hıristiyan Arap Yazarların Doğum Yerleri ve Dönemin Önemli Hıristiyan Merkezleri

